

प्राचीन नेपाल

पुरातत्व विभागको मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या १५४

फाल्गुण २०६०

Number 154

March 2004

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
कोशप्रसाद आचार्य
सम्पादक
चन्द्रप्रसाद त्रिपाठी
शुक्रसागर श्रेष्ठ
विष्णुराज कार्की

Editorial Board
Chief Editor
Kosh Prasad Acharya
Editor
Chandra Prasad Tripathy
Shukra Sagar Shrestha
Bishnu Raj Karki

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
पुरातत्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
His Majesty's Government
Ministry of Culture, Tourism & Civil Aviation
The Department of Archaeology
Kathmandu, Nepal

7
06/3/22

प्राप्त स्थान :
साभा प्रकाशन
पुल्चोक, ललितपुर

To be had of :
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur

मूल्य रू. ५०/-

Price Rs. 50/-

प्राचीन नेपाल ANCIENT NEPAL

संख्या १५४
फाल्गुण २०६०

Number 154
March 2004

सम्पादक मण्डल

प्रधान सम्पादक

कोशप्रसाद आचार्य

सम्पादक

चन्द्रप्रसाद त्रिपाठी

शुक्रसागर श्रेष्ठ

विष्णुराज कार्की

Editorial Board

Chief Editor

Kosh Prasad Acharya

Editor

Chandra Prasad Tripathy

Shukra Sagar Shrestha

Bishnu Raj Karki

विषय-सूची Contents

Salyantar Excavation

– *Shukra Sagar Shrestha* 1–33

The Prehistory of Nepal

(A summary of the results of 10 years research)

– *Guhrun Corvinus*

Nepal Research Centre, Kathmandu 34–34

नेपाल खण्ड

Nepali Section

वि.सं. ६३३ देखि मानदेव संवत् चलेको भन्ने आधार खोज्दै जाँदा
भेटिएको इतिसिद्ध कुरा

– *श्यामसुन्दर राजवंशी* ५५–६१

मानदेवका पालाको विमलसङ्घको अभिलेखको
यथार्थ अर्थ र व्याख्या (वि. सं. ५४३)

– *ज्ञानमणि नेपाल* ६२–६८

Salyantar Excavation

Shukra Sagar Shrestha

Prelude

The archaeological site of Salyantar was noticed when Gurdhum mound to the South West of Argauta Village was dug by the local people to rob the bricks in order to build a water tank in the village. Once the mound was broken open some brick alignments with terracotta vessels were also exposed. One of them is taken out (Pl.5d.FigXb) and others were reburied after the hot discussions among the village people. The vessel contained some carbonized rice grains and other unidentified objects. The matter was brought to the Department of Archaeology. The archaeological remains was surveyed by Rajesh Mathema an archaeologist from the Department. The report was submitted in 2045 B.S. (1988) and the recommendation made by him was to excavate the site even shifting, if necessary, the present village to somewhere else.

Location

The Salyantar terrace is located approximately in 80°x 84"x 30' East Longitude and 28° x 19"x45' North Latitude. It is above 592m. from MSL and above 160-165m from surrounding rivers of Burigandaki in the West and Ankhu Khola in South and East. The North is bounded by Hyappin khola, dissecting it from Aienchok hill.

The terrace of Salyantar is formed due to the accumulation of river debris during Pleistocene period

of geological time scale and runs for more than ten kilometers in North-south direction. The East West width of the terrace is not evenly formed and is from one to two kilometers wide. The top surface is formed with red lateritic soil and many layers of pebbles and cobbles are noticed underneath the surface in the sections cut by the rivers. There are three distinctive terraces noticed in western side towards the river Burigandaki. The site is also of great interest to the Himalayan geologists as well.

Salyantar is located in the main trail towards the west from Kathmandu valley at a distance of three day's march via Nuwakot and Trishuli. It lies twenty traditional Kosh west from Kathmandu. There is a milestone erected near the archaeological site during Rana period. The stone is called *Koshe Dhunga* (Mile-stone).

At present context, one can drive up to Salyantar if one has a car, if not, can be taken a local bus that ply between Kathmandu and Tari-Besi just at the eastern entrance to Salyantar terrace. The drive takes about eight hours.

Site

The habitation site is spread over an area of 700 x 600m approximately (Fig. -II). The whole site is littered with brickbats and foundation walls. The village of Argauta is settled down on top of those old ruins. Many

houses are built of reused bricks robbed from old foundations. The process of robbing the bricks from buried foundation is still continued (Pl. 8a).

The site has distinction of an aristocratic area, general habitational area and the monumental (temple or stupa) area clearly demarkable. The temple site is known by the local people as Gurdhum, and lies to the South West of Argauta village. Besides, there is a pond to the east of habitation. The Southern portion of the habitation area was left fallow as grassy ground. This grassy ground is now being encroached by the local people. Further south of grassy land is the river Ankhu Khola. The river is flowing more than 150m. below the grassy ground.

Excavation

The short duration of trial trenching for forty five days was conducted during 1996 and two trenches were cut open in two different parts of the old settlement. One trench was laid in the foreground of Mukhiya Darai and another one in the foreground of Purna Darai. They were given the numbers as SNT-1 and SNT-2 respectively. The trenching were laid in situational excavation method. In situational excavation method, any area could be excavated in any size according to the necessity and area of excavation could be extended as required. There is no necessity of fixed squares like in grid system. This system was also adopted during the cave excavation of Mustang by the team of Cologne University Germany. Only detail descriptions of each cutting and openings are recorded for report writing, followed with the measurements.

Stratigraphy

The cutting in SNT-2 location brought out more vivid picture and detail stratigraphy in Salyantar. Total of seven layers were recognized including deep layer of natural surface. Further sixty centimeters were gone down in natural layer but found only compact concentration of layer. The thickness of occupation layer thus totals up to only 140cms. The stratigraphic layers of seven units are: (Fig. VIII).

Layer - I

The humus layer is merely a dusty layer and trampled. Therefore no grass is grown due to the trampling over and other day to day activities. Then first layer starts.

First layer is merely harder due to too much dryness. The layer is in average 20cms. thick and grayish in colour and brought good quantity of potsherds and brickbats.

Layer - II

This layer starts with the mixture of brick - grits and red lateritic soil. The layer have got brickbats also mixed equally and same quantity of potsherds as in layer one. This layer is pierced with many roots of big trees grown around the site. The trees are Kapro (ficus lacus) and Sami (known locally). This layer is softer than layer I in Comparison.

Layer - III

Third Layer is coming with more amount of the brickgrits and brickbats. The colour and texture are almost same as that of second layer. The top of this layer is paved with brickbats on top of brickgrits ramming. A coin was unearthed from this layer but collected from below the brickbat paving (Pl. 8b) The coin is unfortunately too much worn out. Still it could be seen as made of copper.

Layer - IV

Fourth Layer starts below the paved layer. Much lesser number of brickbats and potsherds are collected from this layer. The compactness is more sticky and itchy and comparatively darker in colour than the layer above. The content of some organic remains are the cause of darker colour. Therefore it is assumed that this layer was the cultivated layer of the contemporary people. Very small quantity of potsherds is noticed in this layer.

Layer - V

The fifth layer brought out again some more brick grits composition. It is more similar to the layer three in terms of colour but more darker with content of some brick grits. Only one or two potsherds were collected from this layer.

Layer - VI

Brickgrits also decreased in this layer with nil number of potsherds. Therefore it is considered to be acceramic layer. The pit rests on this layer. Still some traces of organic remains noticed and colour is darker in

comparison. This is the starting layer of culture in Salyantar terrace.

Layer - VII

The seventh layer is full concentration of lateritic soil. No brickbats, potsherds and any other human activities are noticed. Went down further sixty centimeters but the compactness and concentration came-up with only of lateritic soil. Therefore concluded it to be the natural layer.

Structures

From the opening in two places (SNT-1 and 2) the buildings of two different status have come to light. Both are made of bricks on mud mortar but different in size and quality. In SNT-1, the house complex of a general people is exposed where as location SNT-2 brought forth an aristocratic building with a piece of road and other subsidiary structures were noticed. (Pl. 11 fig. VI, VII). The structures are super imposed by the modern buildings being used by the present Darai people. Only partial portions could be excavated and dug down. (Figs. IV and V) Therefore the information could be collected only sporadically. An extensive horizontal excavation, if conducted in future, would reveal the detail information of the structures. However sporadic the small findings are given below.

House complex of a general people.

SNT-1

The Trench number SNT-1 is cut and found in a joint of two houses (P. 11c and fig VI). From the position, it seems that the western house was made first and eastern one followed latter. The construction seems very poor and the structure is raised with majority of brickbats. The number of full bricks are very low. (less than 10%). Only six courses of brick are found on top of eight course foundation. The thickness of the wall is 33cms and foundation is 42 cms (Fig. V). The house is raised from salvaged bricks from surrounding. Even the mud-mortar is not evenly laid, the thickness of which varies from two to four centimeters.

A mudbrick wall was also noticed below the foundation of the burnt brick wall. The first phase mud brick wall was sealed by IIIrd layer (Fig. IX, Pl. 11a).

Aristocratic building

The structure in SNT-2 is simply an aristocratic building. (Pl 11bd). The wall construction is superb and although the mortar is of clay it is laid evenly with the thickness of only one centimeter. Even the laying of brick is skillfully done with the peculiarity of two headers and two stretchers alternatively. Such pattern is nowhere traced in other archaeological sites. Majority of the bricks are full in size and measures 23x15x4 and 5 cms. Hardly five percent of the bricks are broken.

The thickness of the wall is 60 cms and the foundation width is extended six cms each time and has four time extension thus totaling to little more than a metre in the deep foundation. At the joints of the two buildings, the engineer seems skillful, and thus has left the sinkage value as well. But fortunately and due to the compactness of the lateritic foundation, there was no sinkage of foundation noticed at all. The sinkage value remained unchanged. (Pl. 10b).

Pottery and Bricks

Only twenty pieces of representative rimsherds are collected for analysis. The rimsherds are comprised of cooperatively big vessel types that were used for storing water and grains. Out of twenty, only three pieces were red burnished before firing. Two pieces are well burnt and strong in quality and looks darker in colour. Rest of other fifteen pieces are noticeably ill fired and soft in character. They look comparatively poor in firing. The colour is fate and yellowish brown and softer in texture. That is the result of firing in low degree temperature.

Due to the acidic nature of the soil, almost all the bricks and potsherds are affected very badly. When rubbed the surface produces very fine (*Chandan type*) dust. It is either caused by the acidic nature of the soil or the illfiring in the kiln. But when we see it rather looks in full colour. Therefore, the cause of the effect must be due to the destructive chemical present in the soil.

Most of the potsherds, when washed, loose all the surface glisters. So it posses a great difficulty and risk on how to clean the potsherds. Due to the too much

compactness of the surface, not a single pot could be retrieved in full shape. Almost all are broken. Even when recovered very difficult to lift it out without damage. Therefore very few rimsherds could be illustrated here.

The bricks and roof tiles are found more well fired. The Upa and Jhingatis have characters of more well fired and compacter than the bricks. The bricks are found even inferior quality of firing in comparison to the roof tiles. This also could have been due to the presence of acid in the ground. From the study of pottery type and its surface structure, the pottery from Salyantar is similar to the 1st period pottery from Satyanarayanthan in Kathmandu basin (Fig. xiv, xv, xvi) But Salyantar example is more to the rural in character.

Both of them contain profuse quantity of sand grits mixed with lateritic soil. This could have been due to different methods of firing. The bricks should have been fired in kilns and the pots were covered with hey and dung and then fired in open sky for certain hours. This caused the pots to be ill fired and the kiln-products which comprised bricks, *Upas* and *Jhingatis* were well fired in comparion.

The size of the bricks are:

4 × 11 × 17 cms

4 × 14 × 19 cms

4 × 15 × 23 cms

5 × 15 × 23 cms

The Jhingati measured 2x10x20 cms. The cover of Upa (a kind of tiles covering the edge on roof) is found in two sizes showing two different dimension of roofs. The bigger one measures 2x22x23 and curvature height is 6 cms. (Pl. 6ac). The smaller size of Upa measures 2x15x23 and curvature height is only 5 cms. (Fig. XII and XIII).

Three Lichhavi Chaityas

Three Lichhavi Chaityas are found in Salyantar. (Pl. 3). There are another four of them also found in Gorkha Durbar further west from Salyantar.(Pl.4). They are now in collection of Gorkha Museum. The presence of those seven Chaityas shows the dominance of Buddhist

cult in that region during the Lichhavi period. Two among the four smaller Chaityas in Gorkha are badly eroded on the lower part due to the lifting and throwing act done by the fools. Two bigger ones are fairly preserved due to its weight which were prevented from lifting and throwing act.

All the seven Chaityas are quite identical with the contemporary Chaityas from Kathmandu Valley and thus could be easily said that they were also imported to Salyantar and Gorkha from Kathmandu Valley.

Although looks similar in theme, every Chaitya is a single product in art and thus is an independent original creation. No two Chaityas are found copy of each other. Only idea is similar but patterns differ. Some of the Chaityas from Gorkha and Salyantar could be compared with the same type of Chaityas from Chabahil, Musumbaha, Sighavaha of Kathmandu and Minnath in Patan.

Chaitya No. 1

Posseser	-	Chandra Bahadur kami
Address	-	Ward No. 3 Salyantar VDC
Size	-	Height - 33cms.
Breadth	-	29 × 29 cms.
Photo	-	Pl.3d

Remarks- only dome and a square dias in monolithic structure is found. Very intricately carved with four lions in four cardinal directions. Three lions are still intact and one is slightly damaged. All four Gavakshyas are nicely decorated with floral design and no images in the Gavakshyas are noticed. They are still empty. No animals are shown below.

The chaitya was found by the owner while digging for the foundation of his house. According to him he found it from below seven feet but this seems his exaggeration. The site is about ten to fifteen metres west of his house. About the same distance in south west direction there is a Kapro tree (*ficus lacus*). The tree is grown over a stupa or a brick temple. This Chaitya could have been fallen from there. Under the tree seems rich in archaeological remains. There are a lot of brickbats found on the surface with raised mound.

The site seems to be the northern end of the old settlement. The local people claim that there is no brick foundations found beyond this place.

The chaitya is made on a sand stone tightly compact with strong bands seen. In between the bands are noticed some fissures.

Chaitya No.2

Possessor :- thrown in the Pandhare area.

Address :- Pandhare Water Fountain. Salyantar VDC

Size :- almost to the size of Chaitya No.1

Photo : Pl 3b

Remarks: Found only dome and a square dias in monolithic structure. It is thrown in the heaps of pebbly concentration. The Chaitya is a unique one in a sense that no other chaityas are found in Kathmandu Valley also like this. Instead of a lion carving in the cardinal direction, the decorative *Kalastas* are carved on it. Except the *Gavakshya* the structure is in roundish shape. Instead of rectangular *Gavakshya*, they are in oval shape like Sigha Chaitya (Pl. 3c)

The stone is more softer than the Chaitya no 1 and has same type of fissures.

Chaitya No.3

Possessor - None

Address : Thrown on the bottom of the Pipal tree (*Ficus Religiosa*) in a Chautara located just on top of the climb to the terrace of Salyantar on the way to Arughat from Taribesi.

Size : 28 × 28cms breadth

32 cms height

Pl. 3a

Remarks : Bigger than other two Chaitya in height. The animal motifs has not yet appeared. In place of animal motifs, only foliage pattern is carved around *Gavakshya*. In the cardinal directions the *Makaramukhas* are carved. The carving pattern could well be compared with the *Musumvaha* Chaitya of Kathmandu valley. But the *Musumvaha* specimen is devoid of the *Makaramukh* in cardinal corners. Therefore only similarity is noticed with the foliage carving around the *Gavakshyas*, not the *Makaramukhas*

in cardinal corners. The stone is comparatively softer in quality and buffish in colour.

Padmapani Bodhisatwa(Pl. 2b)

An icon of a partial Padmapani Bodhisatwa with Vajrapani Bodhisatwa is attached to the wall of a resthouse(*pati*) of Pandhare. The image is worn out and head of the Padmapani Bodhisatwa is gone but an acolyte figure of Vajrapurush is clearly discernible. Such type of images are abundant in Kathmandu valley also. The images of Bodhisatwa Vajrapani with Vajra anthropomorphised as Vajrapurush are found in bronze and stone. In all instances, either as an independent image or in company with the Bodhisatwa. Vajrapurusha is typically represented as a rotund dwarf from whose skull protrudes part of Vajra. He crosses his arms against his breast in the gesture of submission (*Vinayahasta*). He wears a Dhoti overdraped with an animal skin, has a fluttering scarf of a cap and is adorned with serpents and various ornaments often including unmatted earrings (Mary Slusser: Nepal Mandala-284).

The example from Salyantar could well be compared with the figure of same type found from Guita tole of Patan. This example has seated Buddha to the right of Vajrapani where as from the study of the partial remains of sash in Salyantar example, the Buddha at the centre should have been standing Shakyamuni Buddha. This is a unique example. If we try to compare those two images, the Salyantar example could well predate the Guita tole example. The Salyantar image has more of the Lichhavi characters than the Guita example. The stem of the lotus flower are more roundish and the lotus are full blown. Mary Slusser dates the example from Guita Tole to 8/9th. Century. If it is so, then the Salyantar example could well predate and be of 6/7th century A.D. It could thus be first of such Vajrapani images found in Nepal. There was once the cult of its own in Kathmandu Valley but the people worship to the independent image of Vajrapurush as Balaram which was standing to the east of Tavaha in Patan. But the image has been stolen in ninteens.

Coins

A copper coin was found in SNT 2 from 55 cms below the level of the surface. The coin is completely debased and corroded without a single letter and any figures.

Therefore it could not be deciphered. This could well be compared with the Lichhavi coins because other coins collected on the surface by the people are all Lichhavi coins. Other coins are deciphered. They are Mananka, Shryamso, Vaisravana, Pasupati, Kamadohi and Gunanka. Therefore this example also could well be one of the Lichhavi coins.

Besides the stone Chaityas, two ancient broken icons are also traced in Salyantar. One is the headless figures of a Padmapani and other one is the lowermost partial piece of a Mahismardini Bhagavati, found in Pandhare rest house (pati) and on the bank of historical Karnel Pokhari (now dried and cultivated already) respectively (Pl. 2)

Stone Artefact

A small stone artefact was also retrieved in the terrace of Salyantar. Although a surface finding, it is an indication of Salyantar terrace being inhabited by man since prehistoric times. The artifact was found near *Hatti Banne Dhunga* while ploughing the farmland (Fig. XI a) It is a small Neolithic celt. (Pl. 5e).

One side of the artifact is chipped off and remaining side is still intact with convex profile with sharp edge on the bottom.

With this we are hopeful that there is every possibility of finding more of the proof of prehistoric man's occupation in Salyantar terrace.

Conclusion

Why and when this civilization was destroyed and by whom was it destroyed. The answer remains obscure. The possible causes of the destruction of Salyantar Civilization could be surmised as:

- ❖ Some endemics or epidemics killed all the inhabitants and remaining few left the site for ever.
- ❖ No trace of earthquake or flood is noticed.
- ❖ Water shortage forced them to leave the site.

Additional Information:

- ❖ The foundation structure and extensive distribution of them shows the characteristics of an urban city.
- ❖ Local people have the collection of many Lichhavi coins like-Manank, Pasupati, Vaisravana,

Shryamso and so on. They were all the surface findings. (Pl. 8 and 9)

- ❖ The growth of the trees also shows the antiquity of the site. All the big trees are grown on top of the structures. The structures are certainly older than the surviving trees.
- ❖ No evidence of Shah urban cities are noticed yet. No evidence of mediaval structures (Mallas) because most of those cities founded during this dynasty are still surviving in many places. No evidence of the destruction of such city by any one is traced. Therefore must predate Malla dynasty.
- ❖ No Malla coins are traced from surface finding showing the terrace already deserted during Malla period.
- ❖ The Changu Inscription talks about a revolt by the people of Mallapuri across Gandaki river. Could it not be the same puri ? Because river Trishuli is called by the local people as Gandaki even today. Perhaps, it was the same river which was crossed by the uncle of Manadeva in order to suppress Mallapuri.

All these questions would be possible to get answer, only if, we can do further excavation in the terrace and try to find the evidence in days to come.

Some more things to add:

All the archaeological sites in Salyantar fall on the privately owned land. Therefore before digging in such sites, the clear distinction of the ownership of the findings and compensation to the landowners should have to be legally defined.

Since the excavation group goes to the site with limited period of maximum three months, numerous management problems are to be encountered, which are enlisted here in.

- ❖ To obtain the permission of the landowner to dig in their farm and courtyards are problematic. Specially in Salyantar, the sites are around the living house and sometimes even under them. Therefore negotiation point on the compensation amount is hardly arrived amicably because no one wants to get their poor house collapsed due to the digging after the excavation team leaves the site.

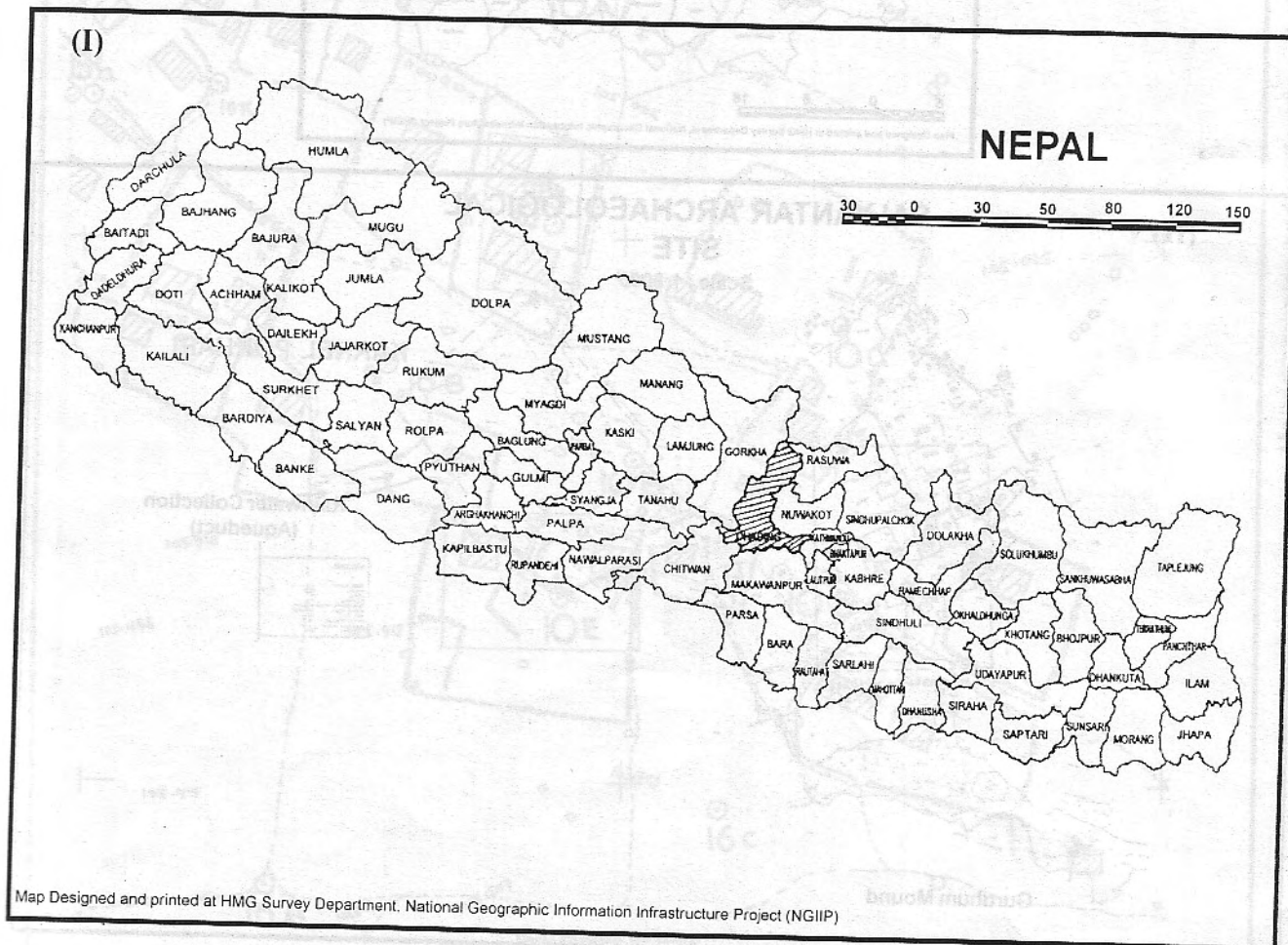
Who will compensate them afterwards is a problem for them.

- ❖ If some valuable materials (gold, silver and coin hoards) are found from the excavations in such privately owned land, the problem will even be more critical because in such cases there is no clear legal provision who really owns such properties. Practically the finds are owned by the Government. Also when such finds are disclosed in front of the poor societies it could easily be politicised and situation becomes grave.
- ❖ While second year's fieldwork of mapping was over in 1996 the valley of Burigandaki and Salyantar terrace was also affected by the political unrest in Nepal leading it to insecurity in the field. The work of excavation then was shifted to Ramagrama and thus the work in Salyantar was

halted temporarily. Once the situation returns to normalcy, the excavation work in Salyantar could be resumed again in order to know about the ancient history of Salyantar.

At last no work would be possible with single handed. Therefore I have been helped by many people. They were Balakrishna Shrestha, Birat Bahadur Thapa and Purna Bahadur Shrestha who cooperated in many ways from their respective fields during the entire period of the field work.

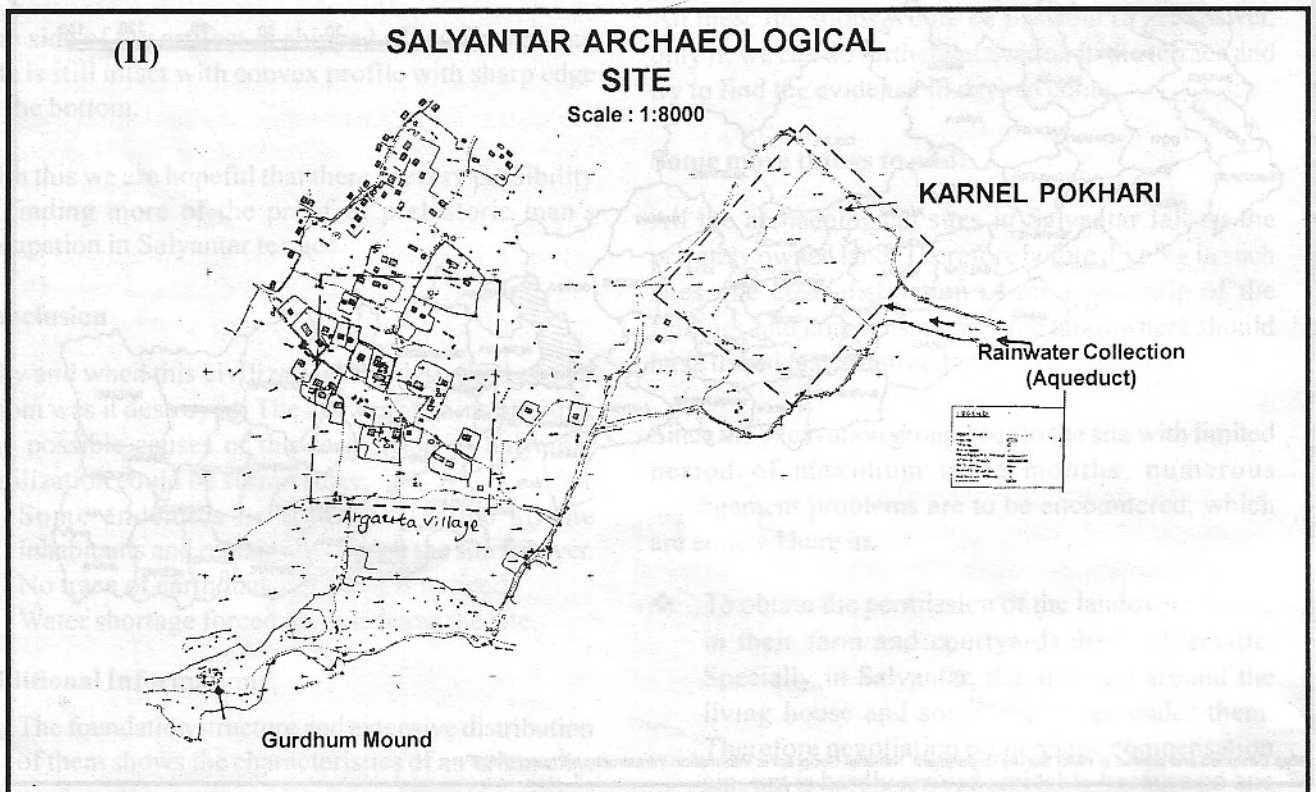
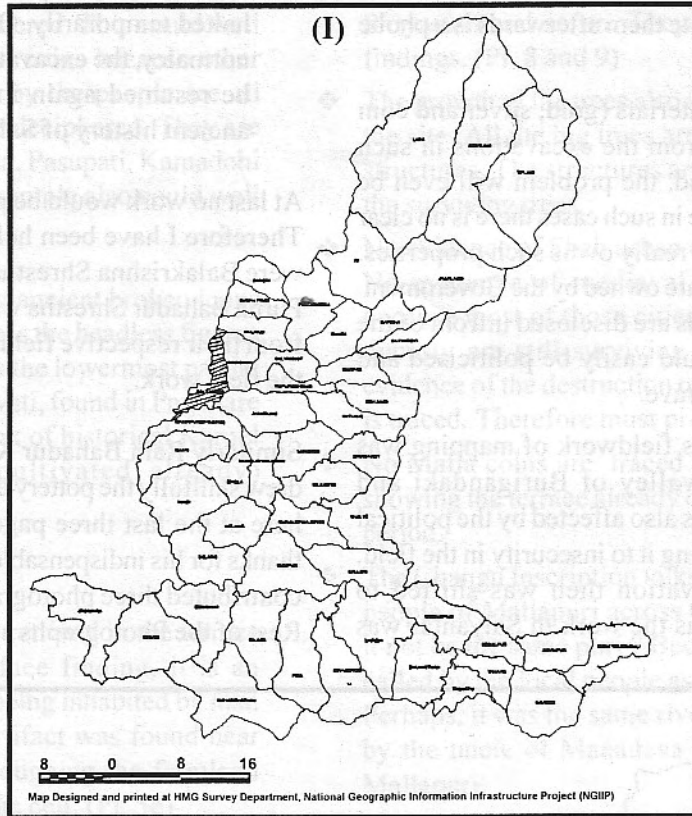
Similarly Ram Bahadur Kunwar my colleague official drew skillfully the pottery drawings which are presented here at the last three pages. He deserves my special thanks for his indispensable help. Purandar Man Vaidya contributed three photographs included in this report. Rest of the Photographs are of writer himself.

DISTRICT : DHADING

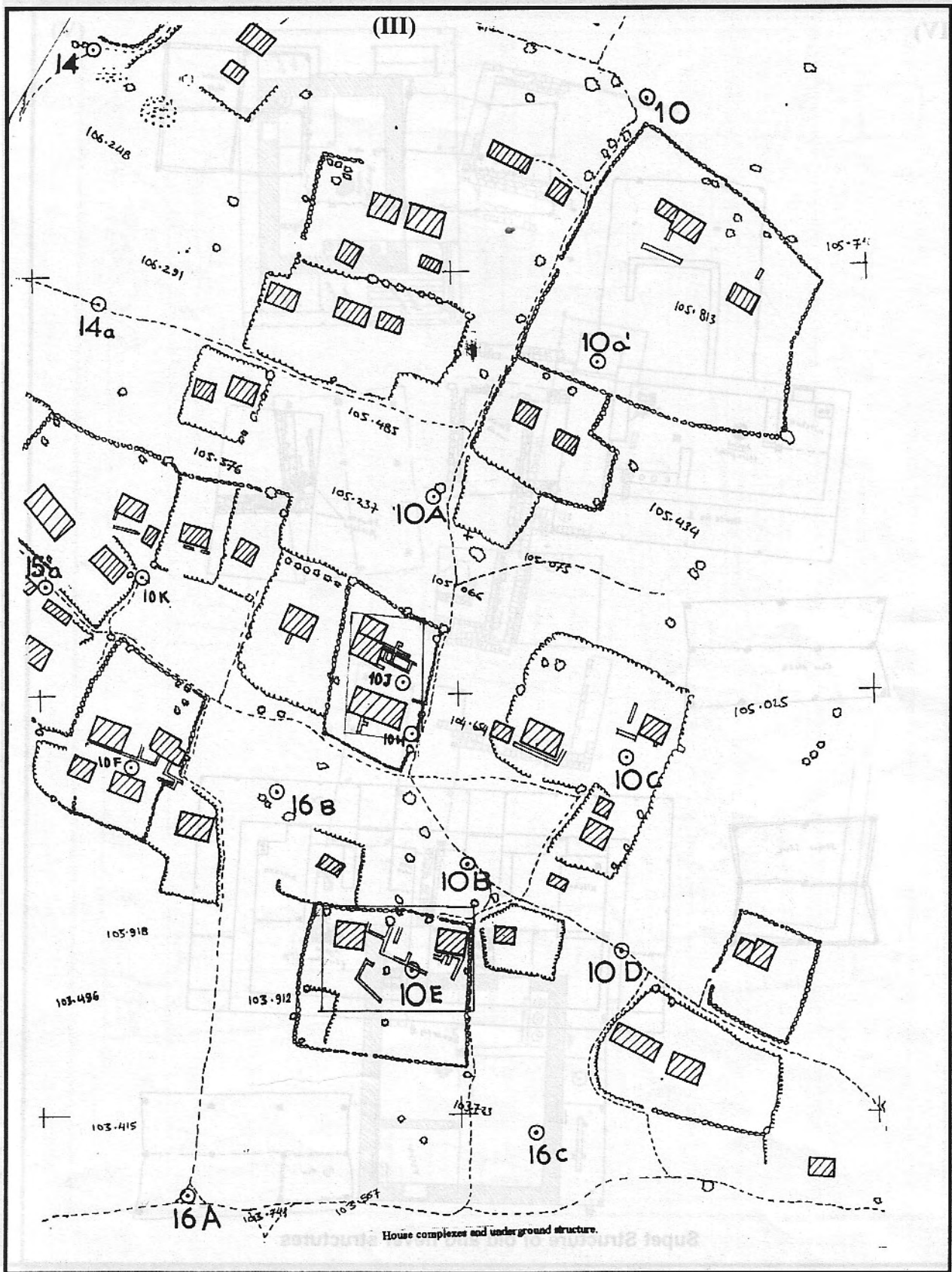
1 Map of Nepal

Argauta Village, Salyantar

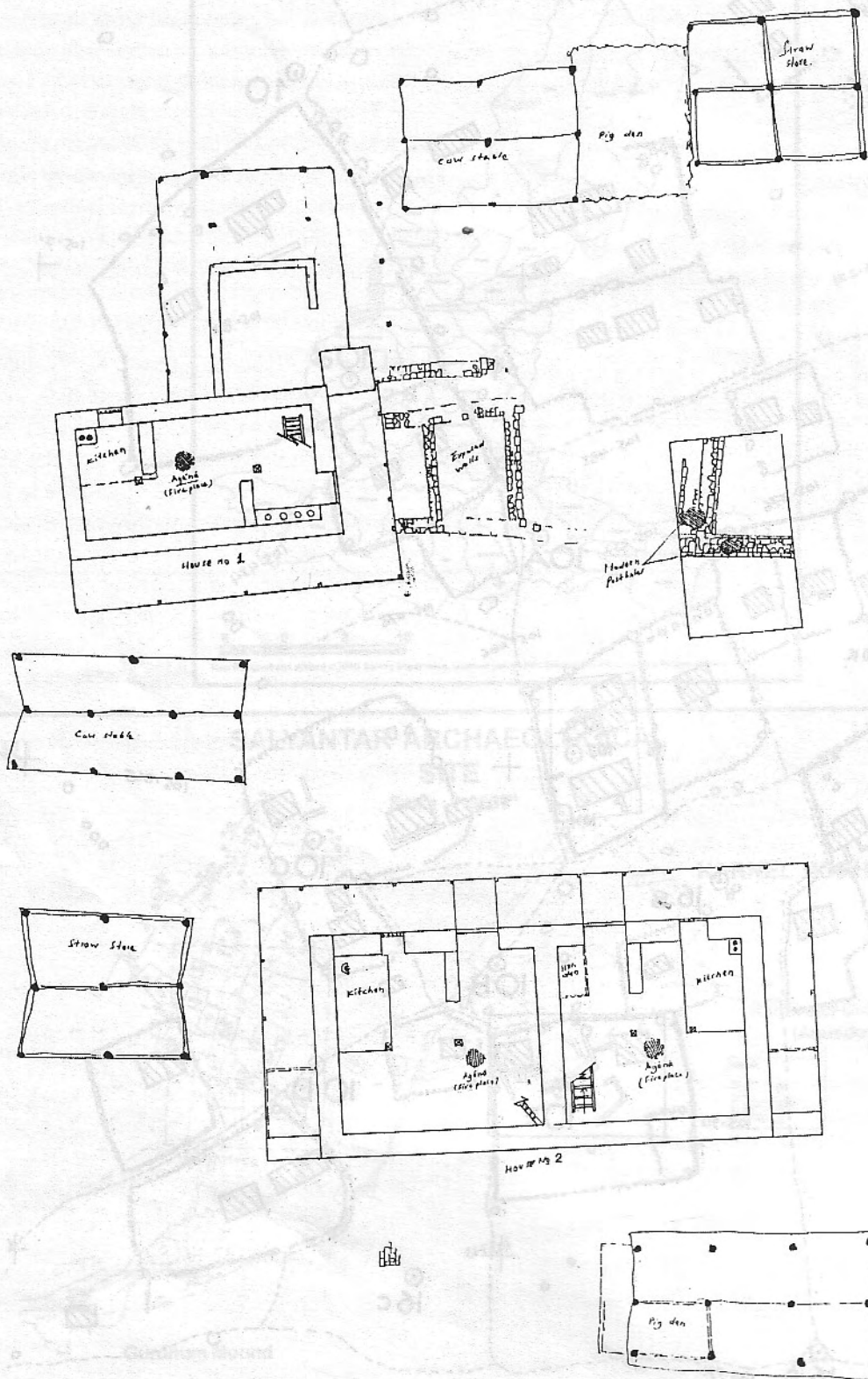

House complex and underground structure

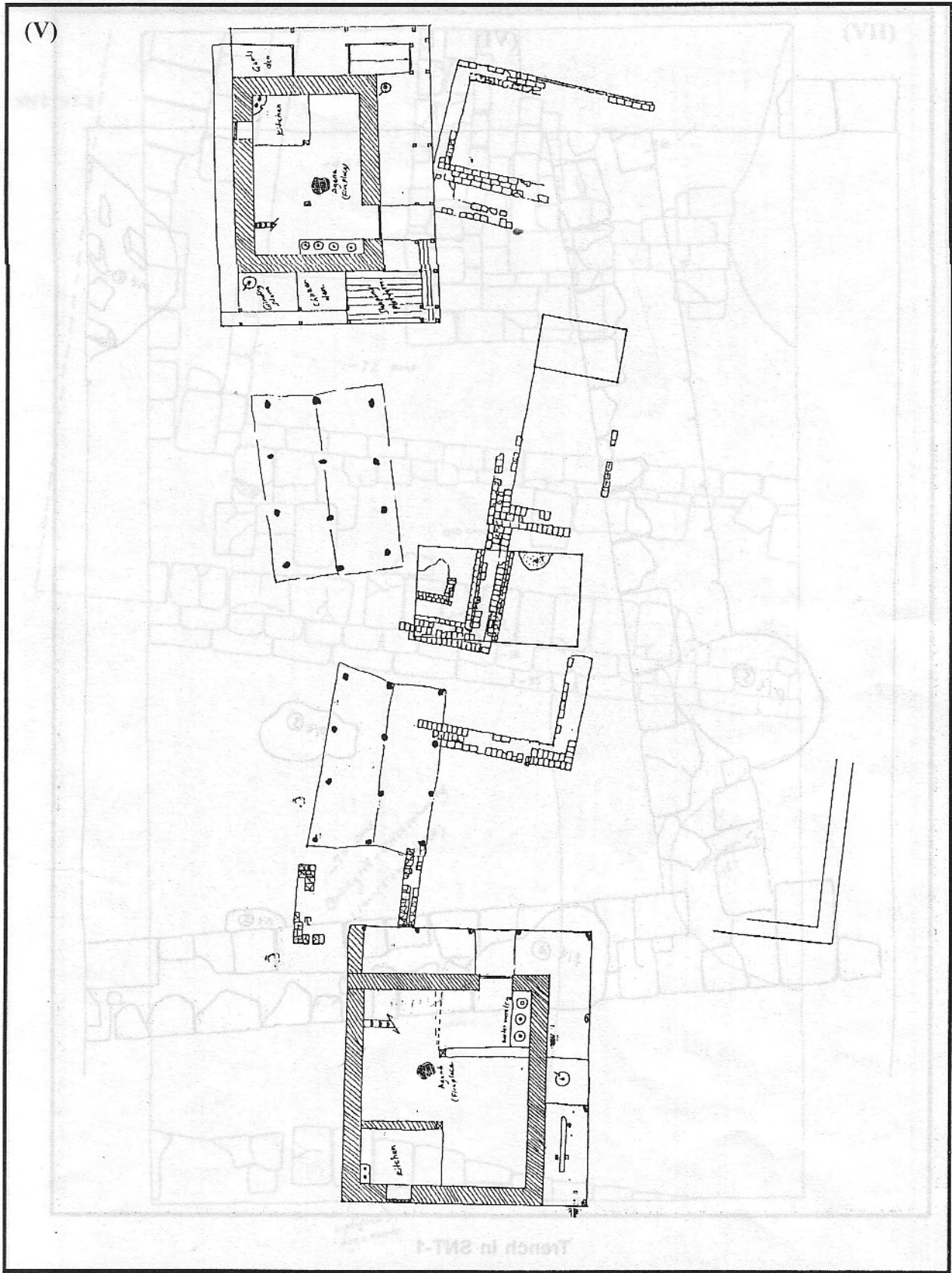

(IV)

Supet Structure of old and never structures

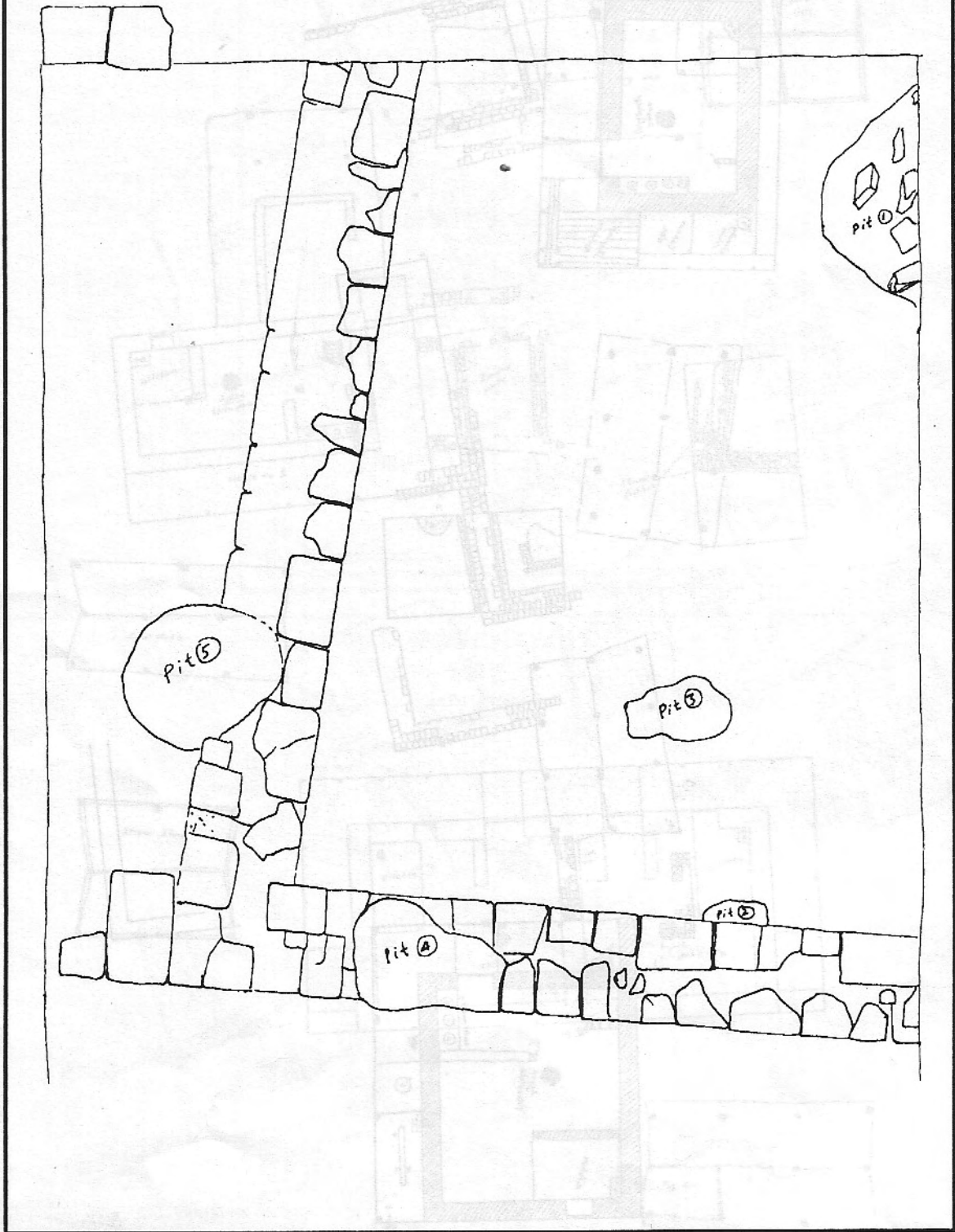

Detail of the house complex SNT-2

(VI)

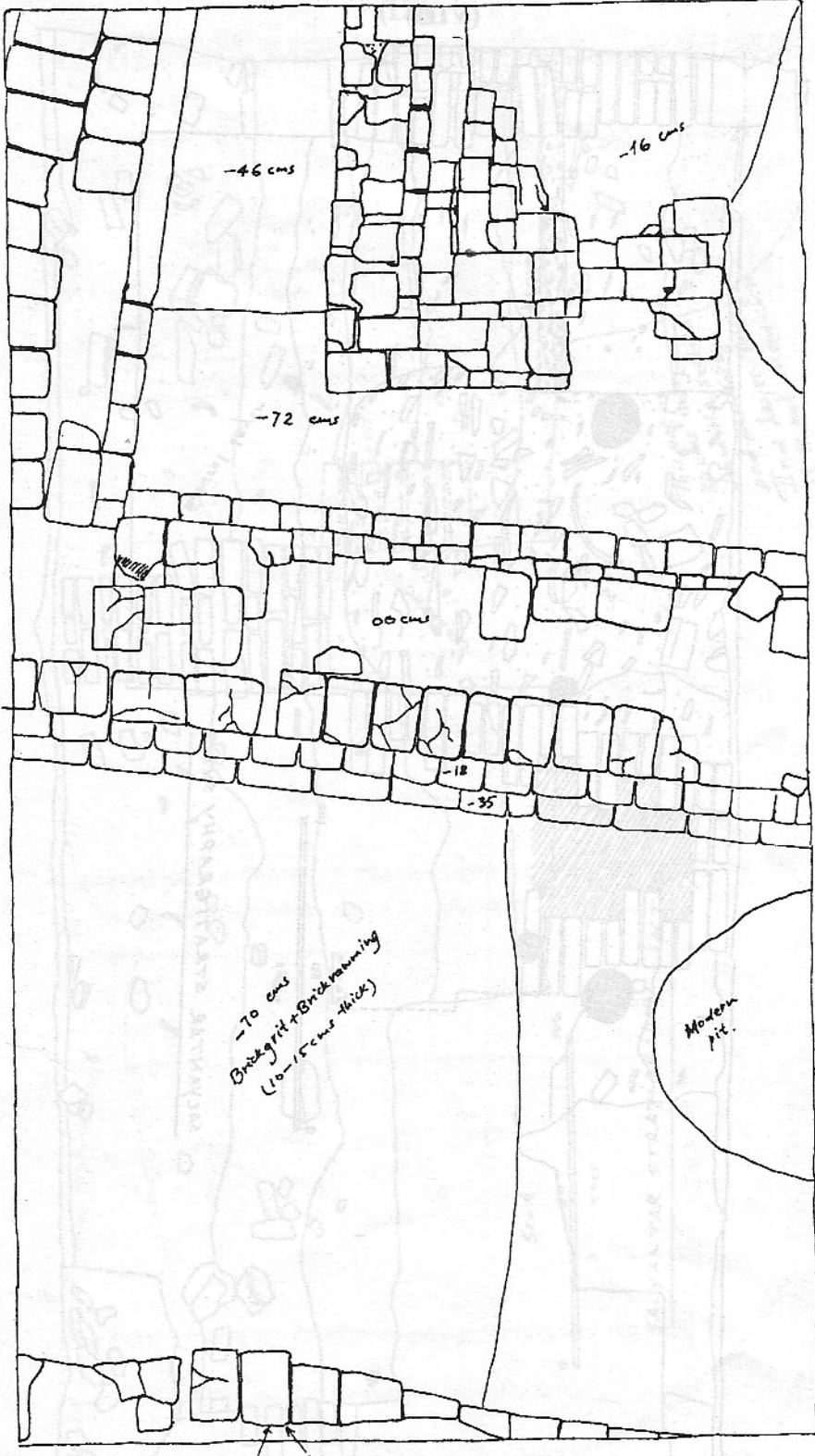

Supet Structure
Trench in SNT-1 over structures

SNT '97-2

(VII)

-46 cms

-16 cms

-72 cms

00 cms

-18

-35

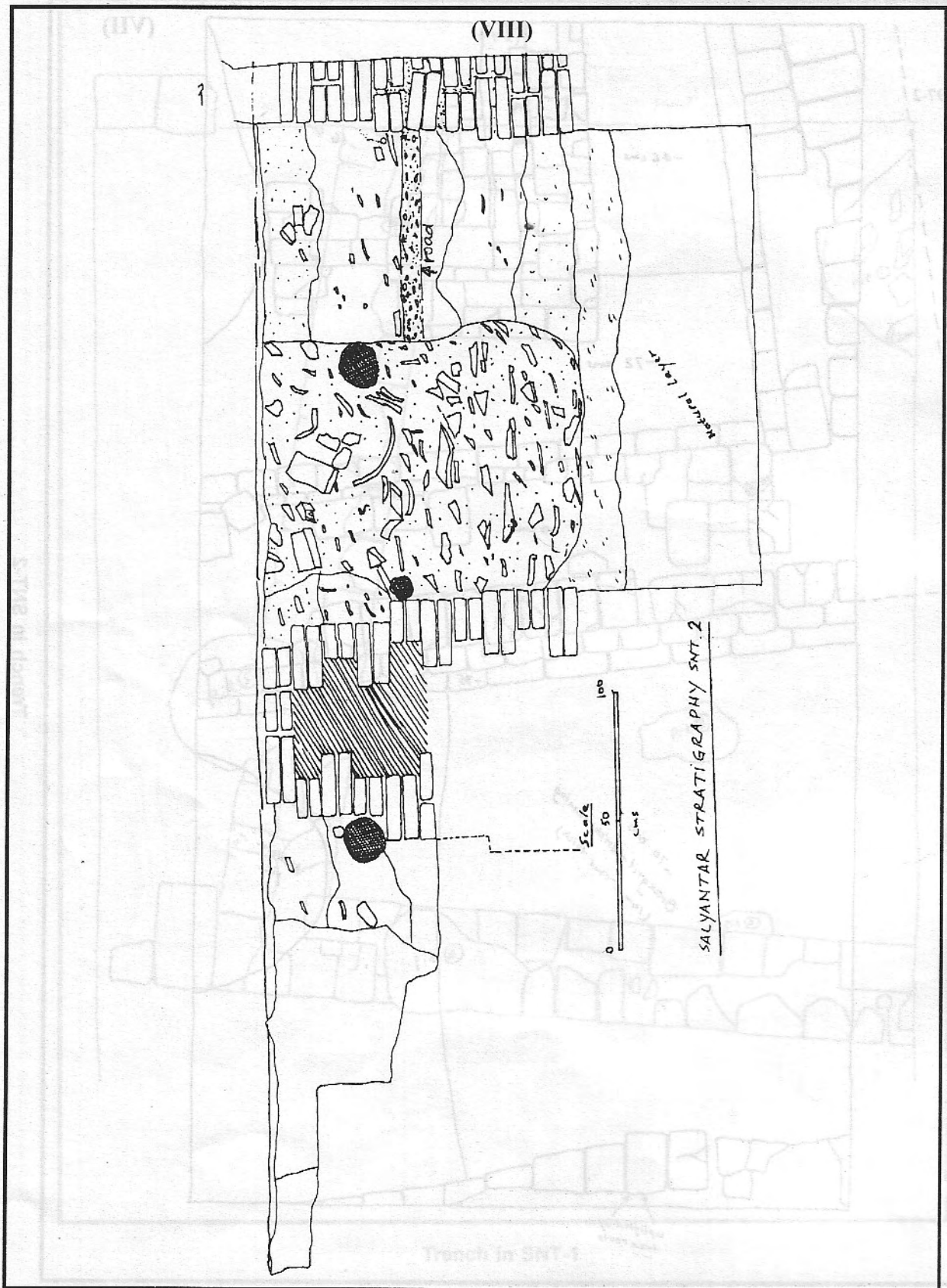
-70 cms
Brickpit + Brickramming
(10-15 cms thick)

Modern pit.

uplifted by tree roots

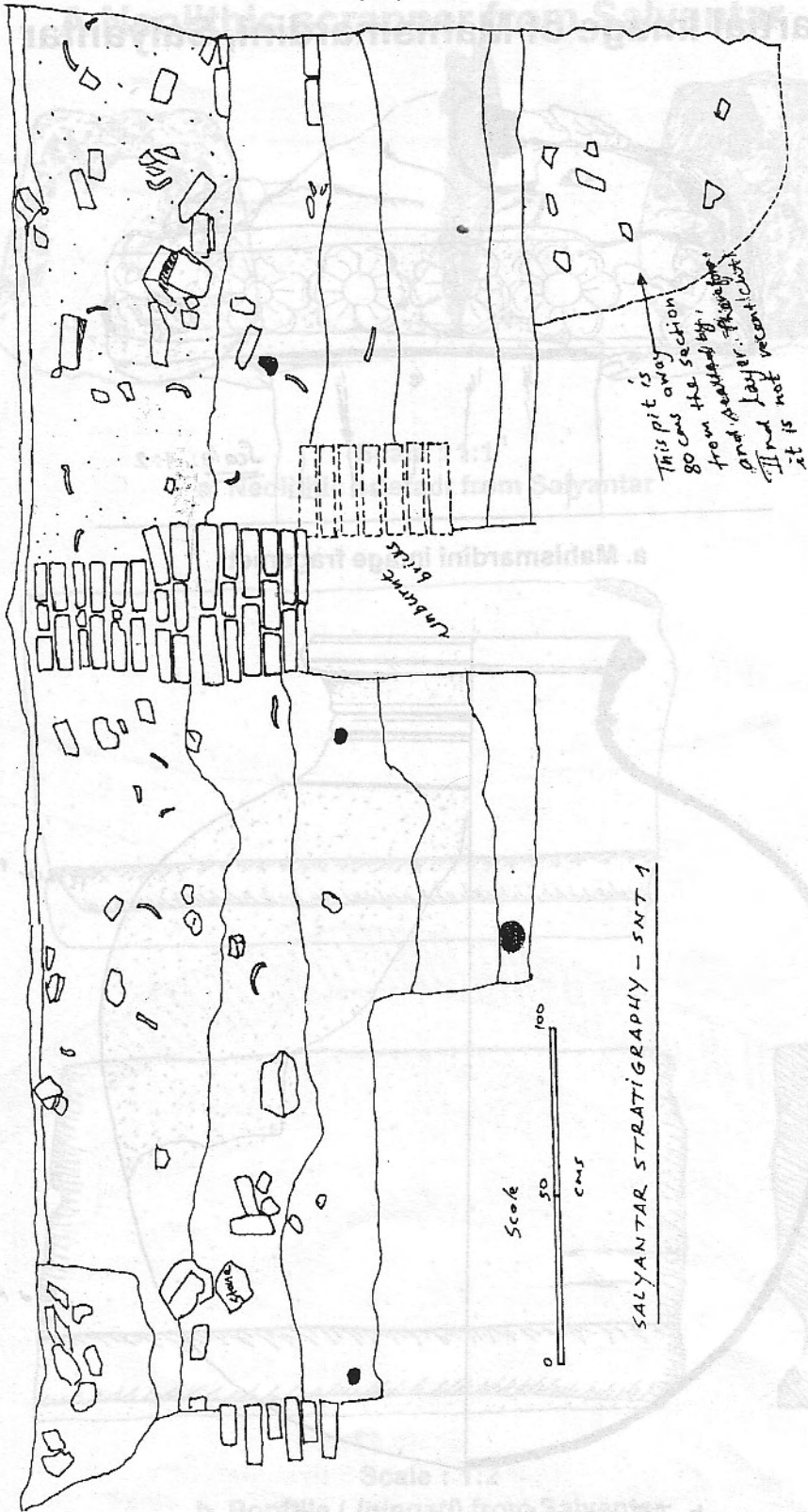
Trench in SNT-2

Stratigraphy in SNT-2

(IX)

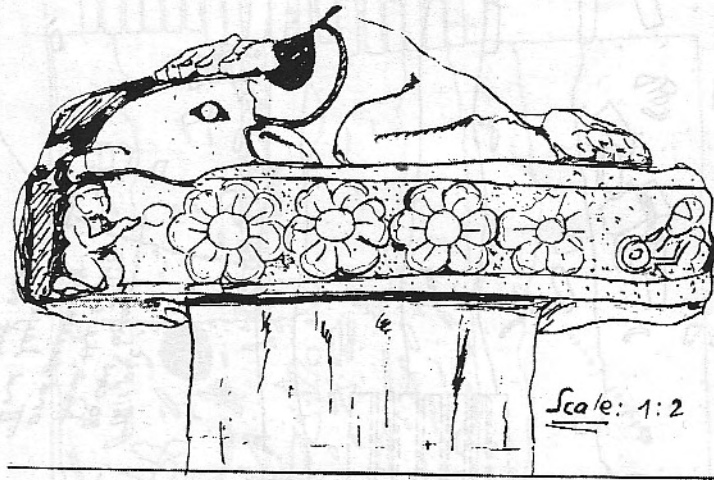

Stratigraphy in SNT-1

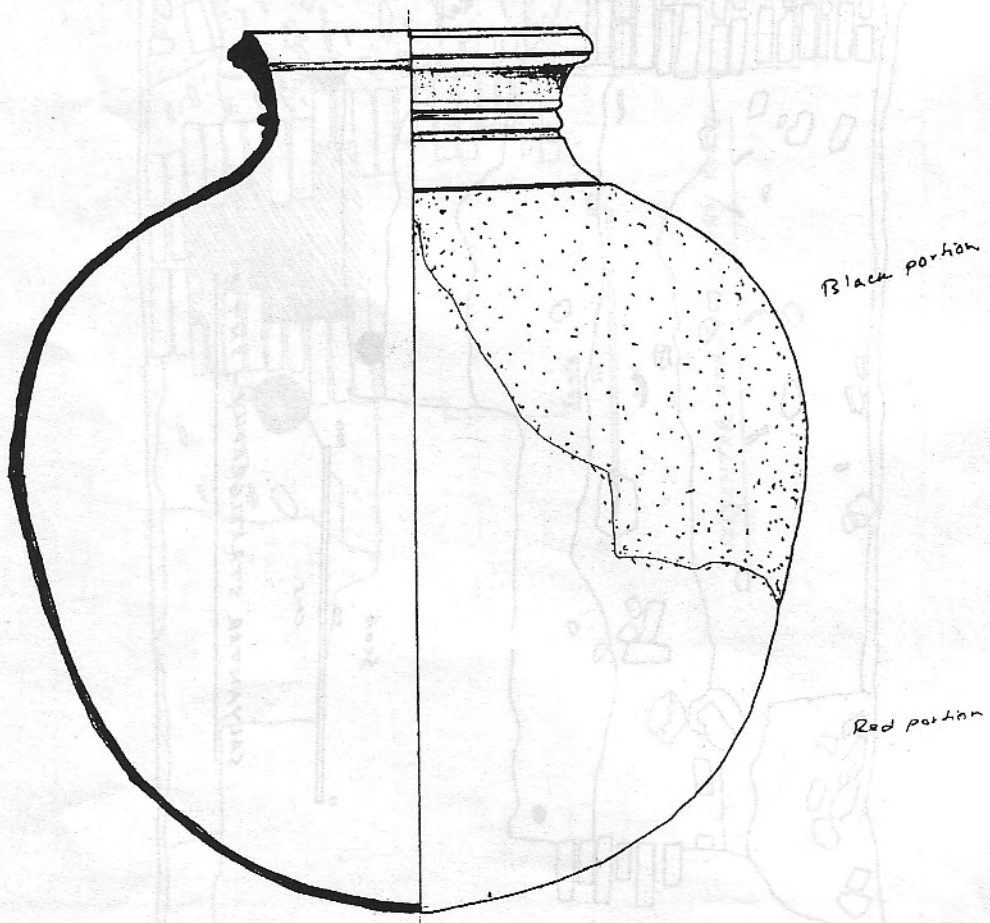

(X)

Partial Image of Mahismardini, Salyantar

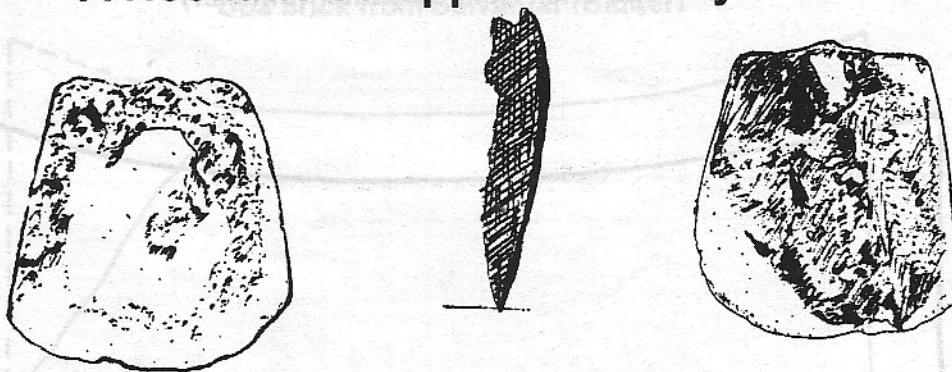
a. Mahismardini image fragemet

b. T.C. vessel recovered from Gurdhum

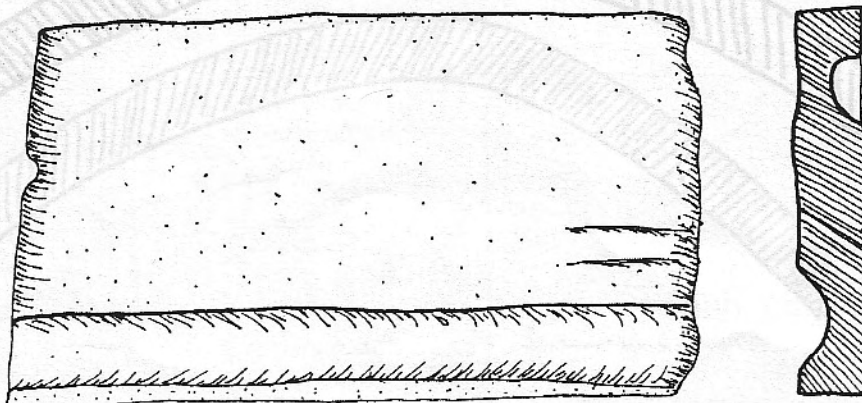
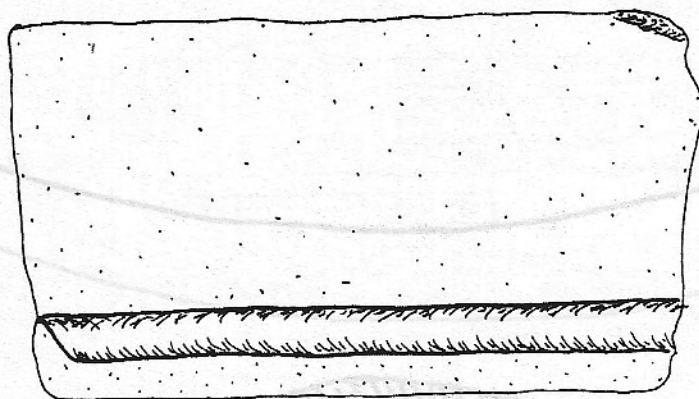
(XI)

A Neolithic scrapper from Salyantar

Scale : 1:1

a. Neolithic artefact from Salyantar

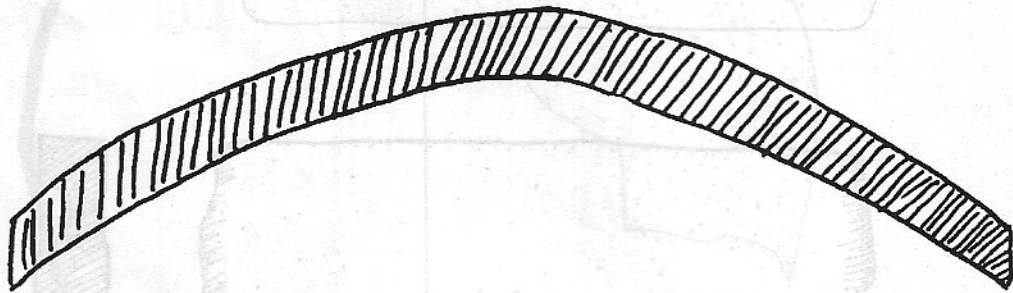
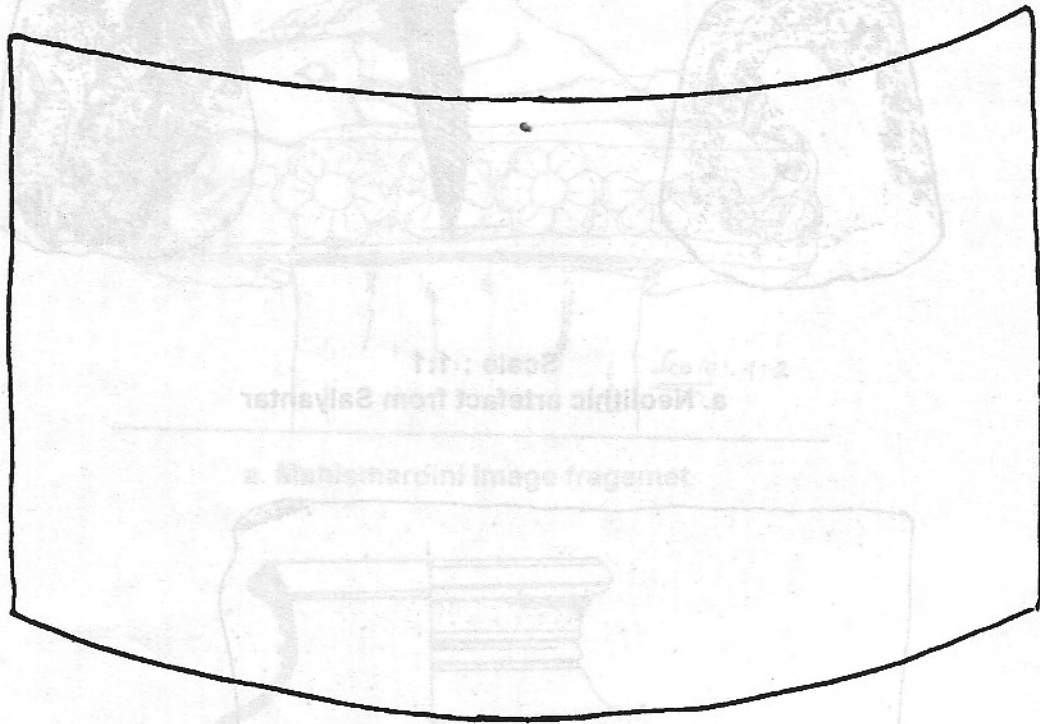
Scale : 1:2

b. Rooftile (*Jhingati*) from Salyantar

(XII)

Upa brick from Salyantar (Smaller)

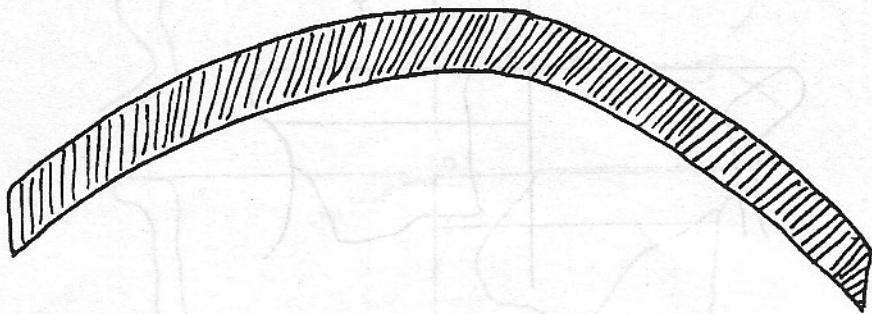
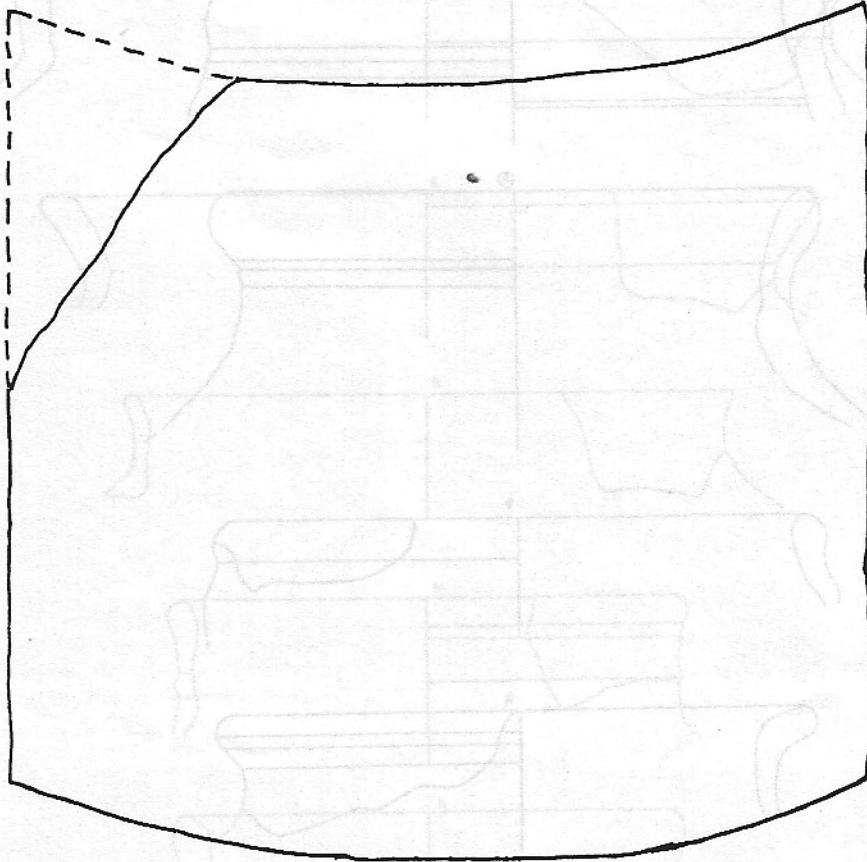

Scale : 1:2

Upa Brick from Salyantar

(XIII)

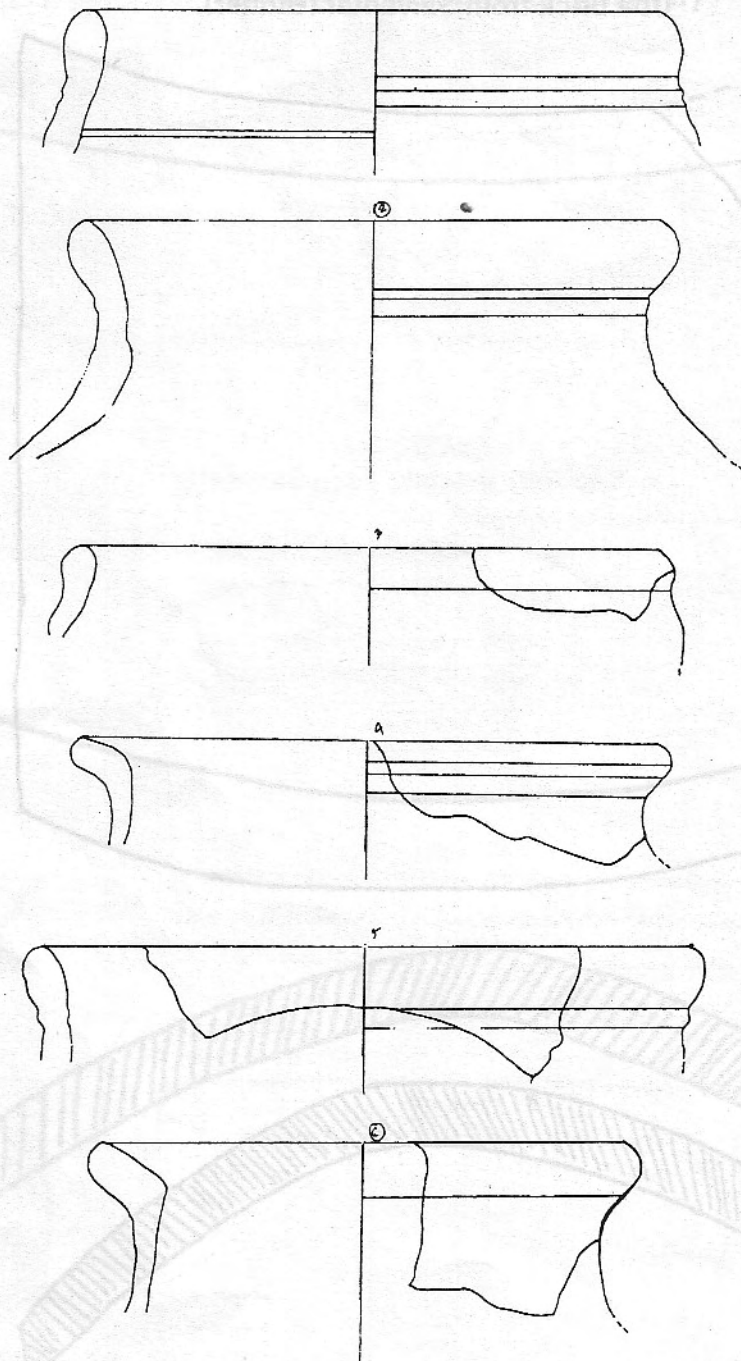
Upa brick from Salvantar (Bigger)

Scale: 1:2, Bigger size Upa brick from Salyantar

(XIV)

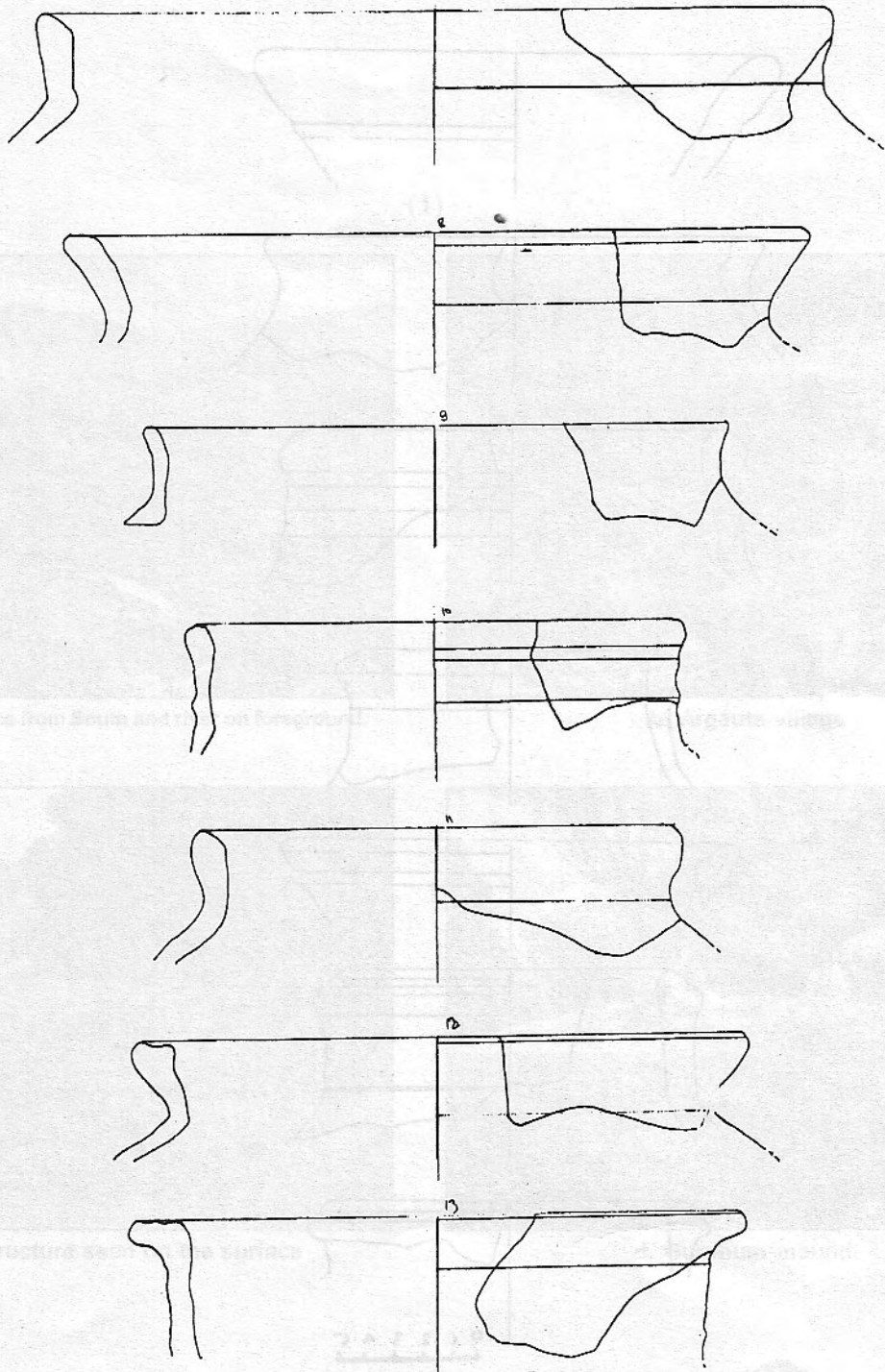
Different potteries from Salyantar

0 1 2 3 4 5
Scale: cms.

Different potteries from Salyantar

Drawn by : Ram Bdr Kunwar

(XV)

0 1 2 3 4 5
Scale: cm.

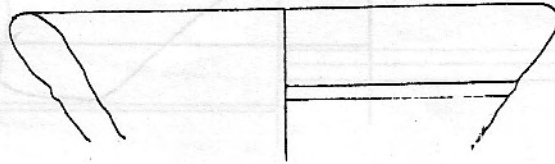
1:2 Drawn by: Ram Bdr. Kunwar

Different potteries from Salyantar

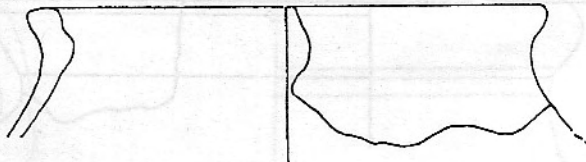
Drawn by : Ram Bdr Kunwar

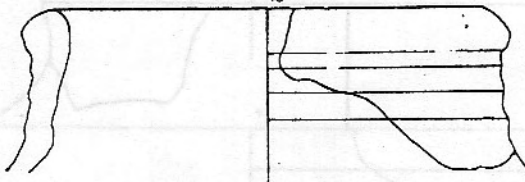
(XVI)

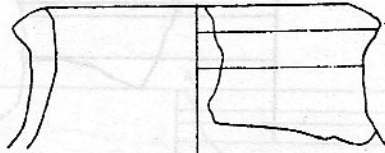
15

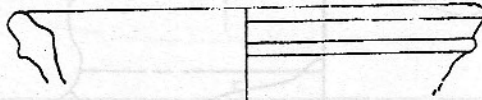
16

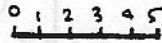
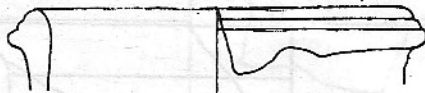
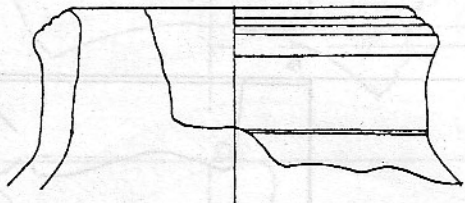
17

18

19

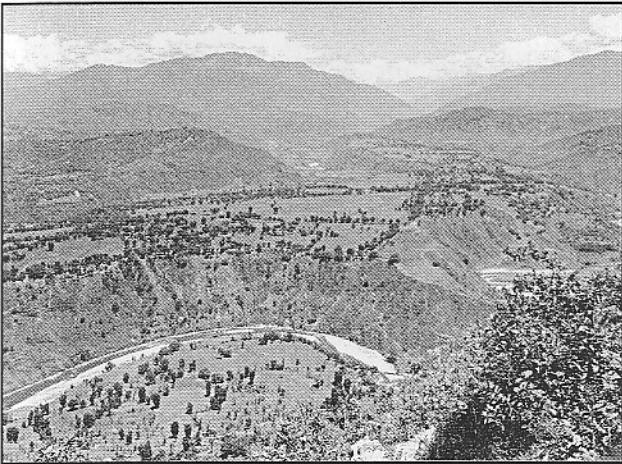
Scale: cms

1:2

different potteries from Salyantar

Drawn by : Ram Bdr Kunwar

(1)

a. Salyantar terrace from South and river on foreground.

b. Argauta village

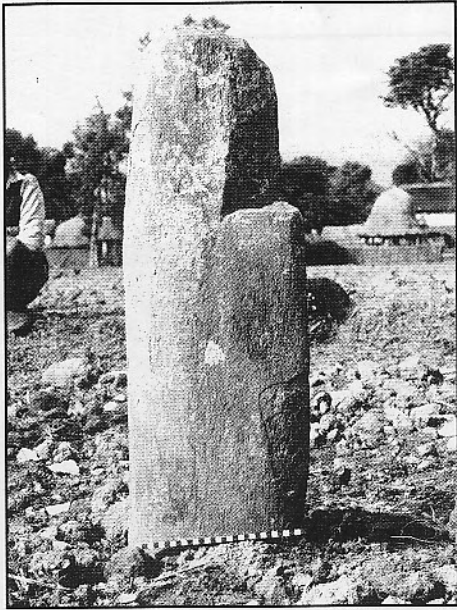
c. Wall structure seen on the surface

d. Gurdhum mound.

(2)

a *Hatti Banne Dhunga*

b. Padmapani and Vajrapurush icon in Pandhare pati.

c. Partial piece of Mahismardini icon found at the bottom of a tree shrine in Karnel Pokari

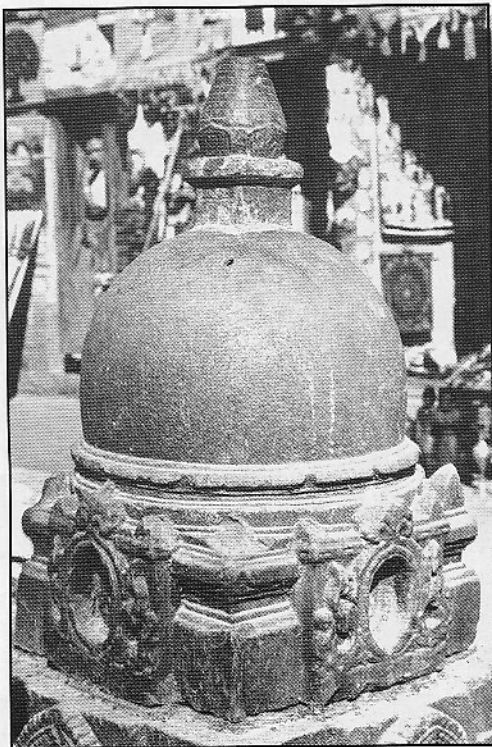
(3)

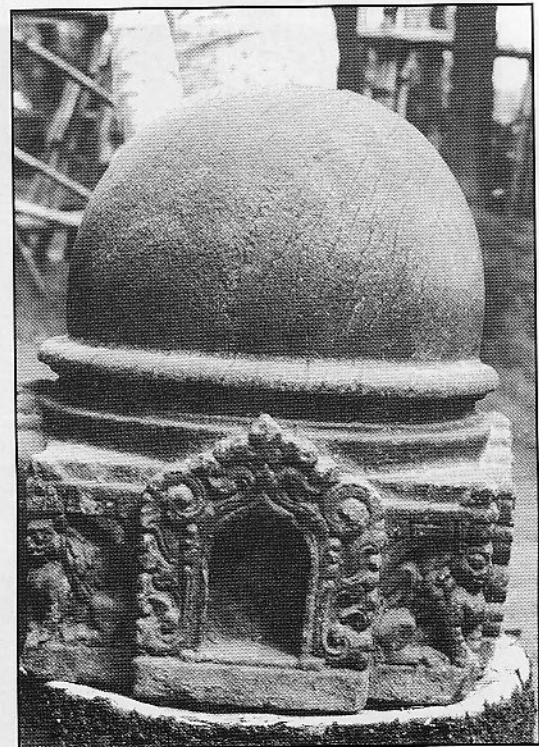
a Chaitya on the way up from Taribesi

b. Chaitya in Pandhare

c. Chaitya from Sighavaha, Kathmandu

d Chaitya frm Argauta village
(Now in possession of Chandra Bdr. Kami)

(4)

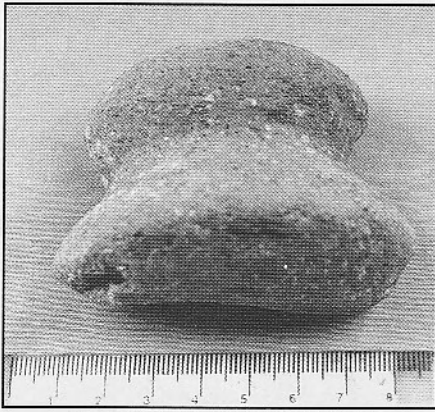

Lichhavi Chaityas from Gorkha Durbar

Lichhavi Chaityas from Gorkha Durbar

(5)

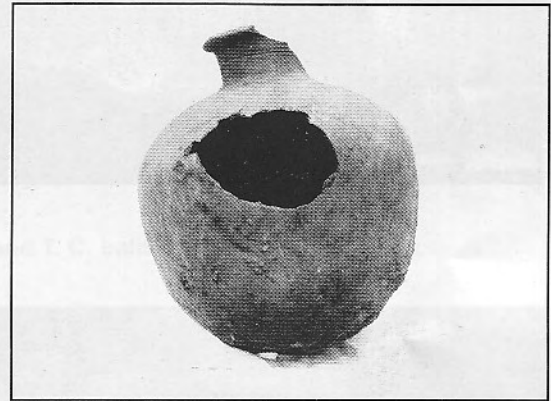
a. A partial piece of a dabber

b. A piece of an icon fragment

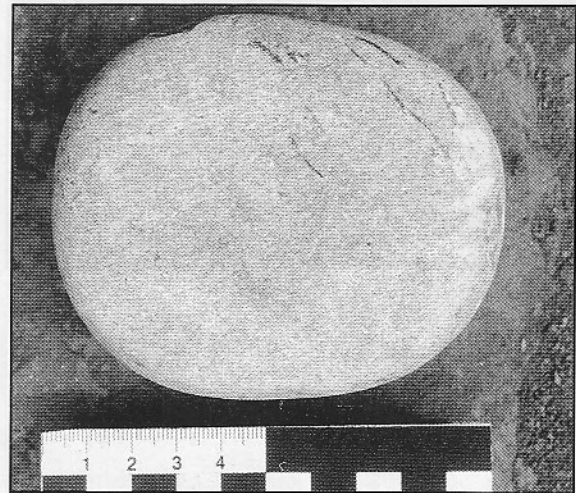
c. An iron piece

d. Vessel recovered from Gurdhum

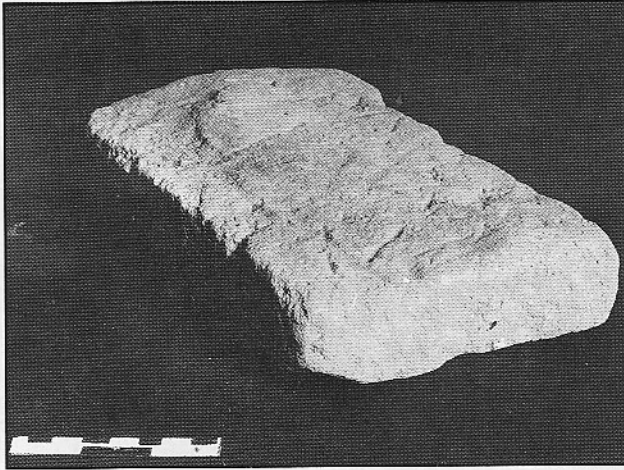
e. A stone artefact collected from the salyantar terrace

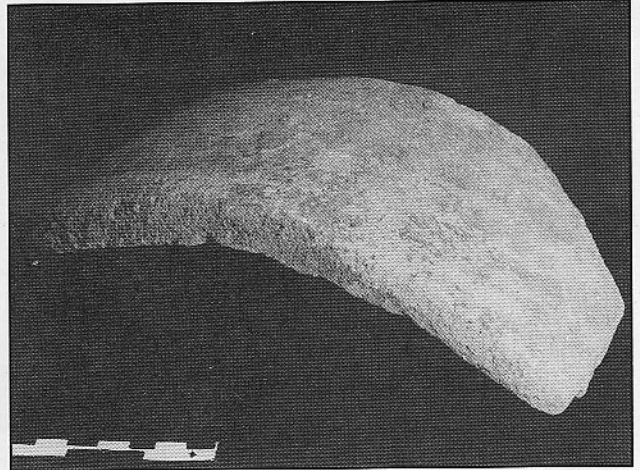
f. A stone pestle. (SNT-2, III layer)

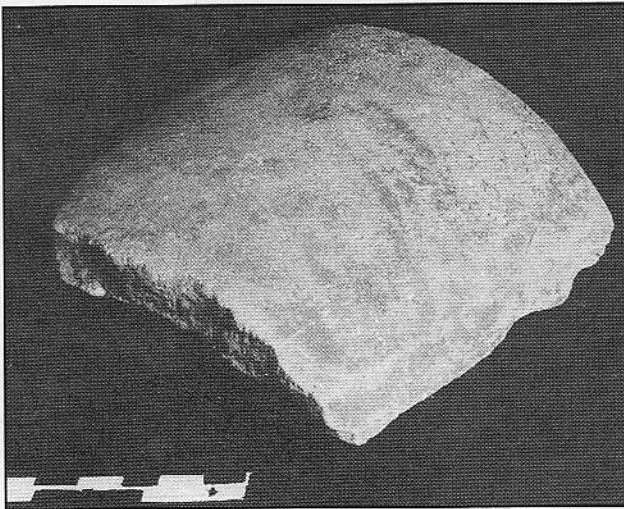
(6)

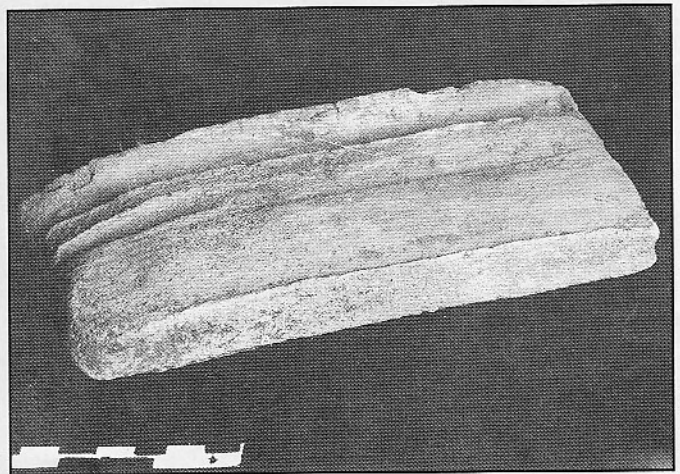
a. A brick

b. *Upa* (bigger one)

c. *Upa* (small one)

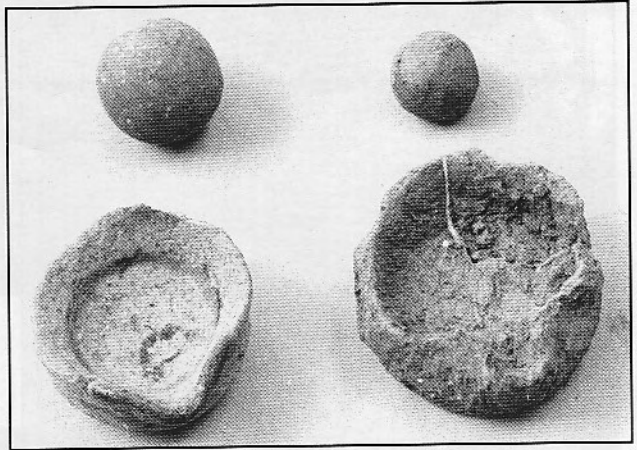
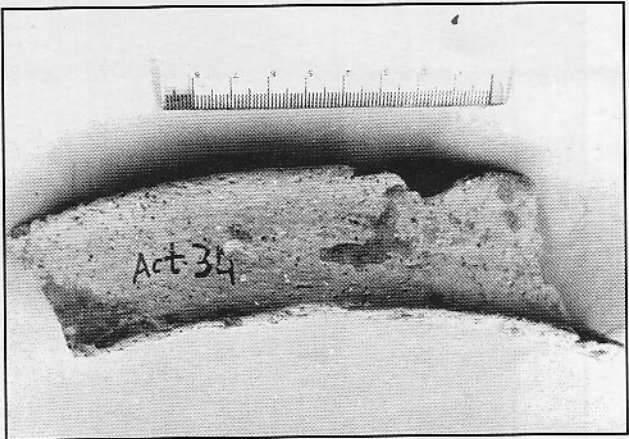

d. *Jhingati*

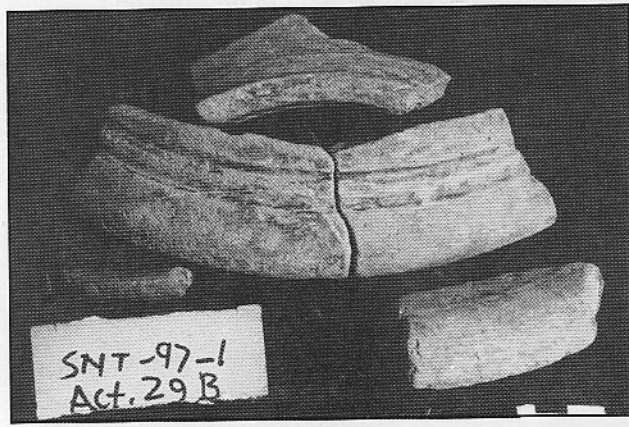
(8)

(10)

(7)

Potsherds, T. C. Lamps and T. C. balls.

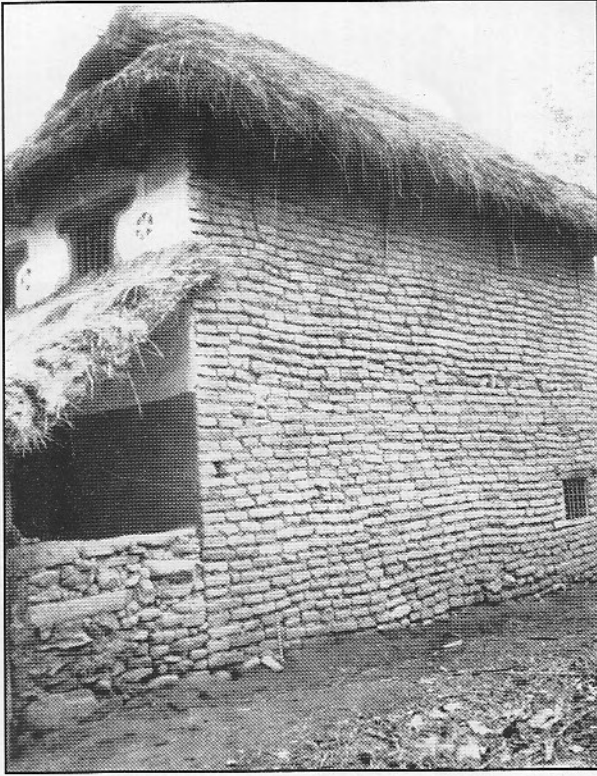
SNT-97-1
Act. 29 B

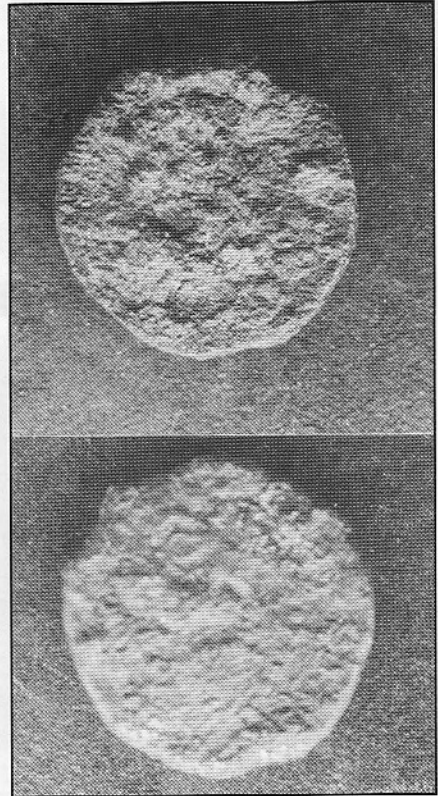
SNT 97-1
ACT 299

(8)

a. A house made from robbed bricks from the foundation, Argauta village

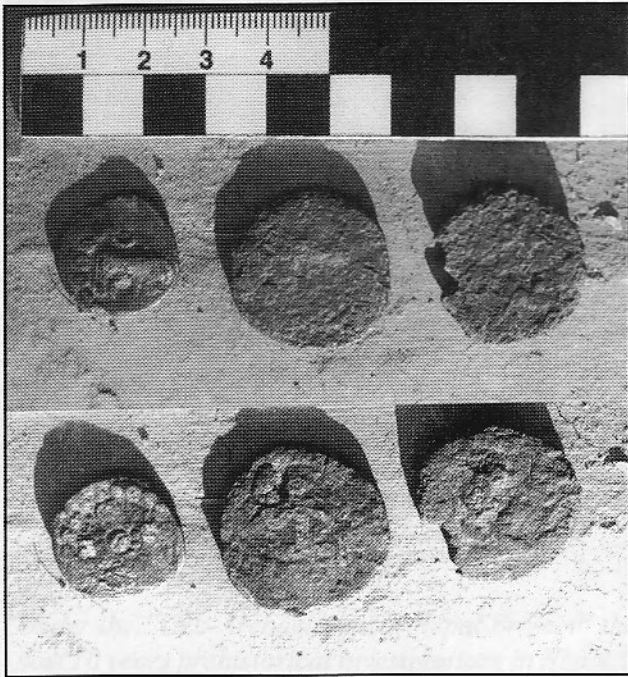
b. Coin collected from excavation

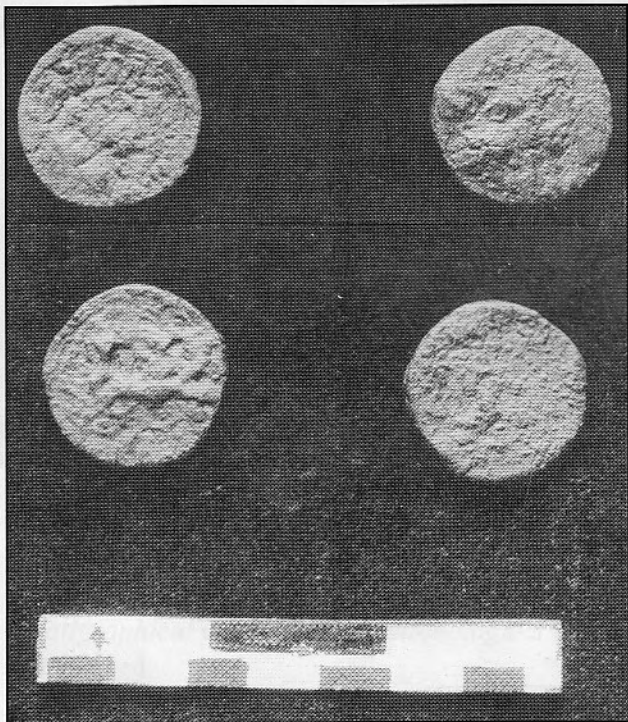
c. Manank from surface collection

(9)

(10)

Some coin collection from surface now in possession of local people

Road Level in SNT-2 house front

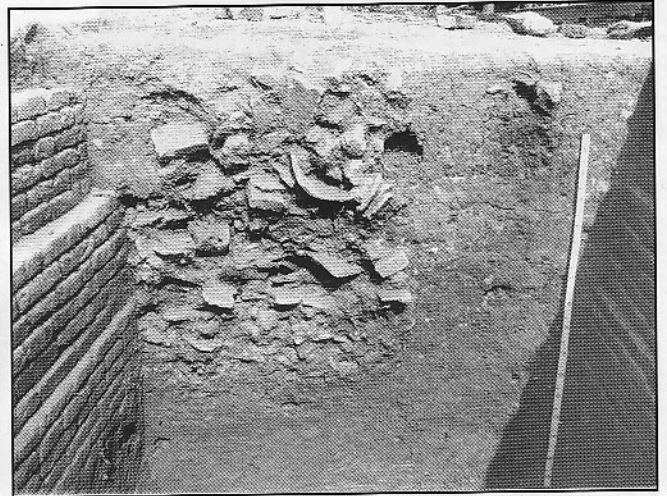

Sinkage value left in wall

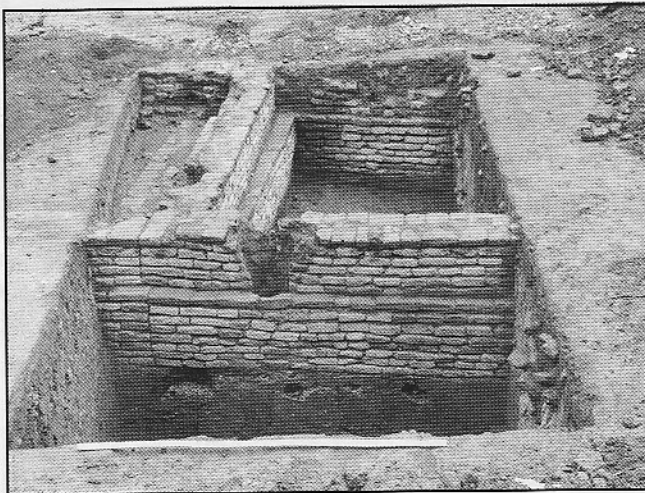

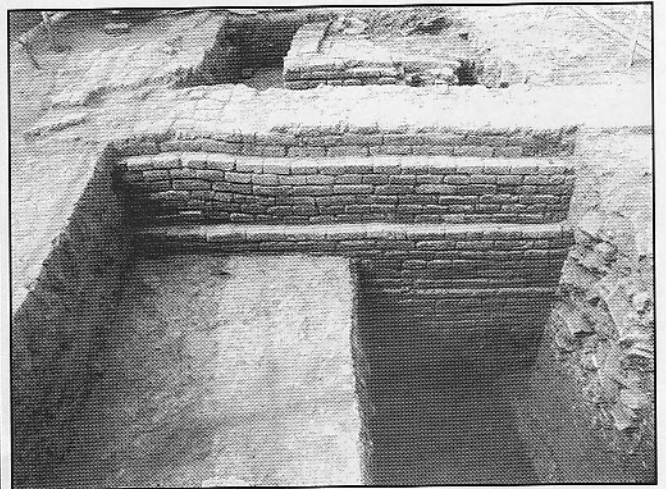
a. Stratigraphy in SNT-1

d. Stratigraphy in SNT-2

c. Structure of a layman's house complex (SNT-1)

d. Structure of an aristocratic complex (SNT-2)

The Prehistory of Nepal

(A summary of the results of 10 years research)

Gudrun Corvinus

Nepal Research Centre, Kathmandu

Abstract

Under the "Geo-Archaeological Nepal Project" the German Research Council (DFG) has financed in the past 10 years prehistorical investigations in Nepal. Apart from prehistorical research the project included a detailed survey of the geology, palaeontology and biostratigraphy of the Siwaliks in Dang District, the results of which have been published elsewhere. The prehistorical research, with which this paper deals, yielded an unexpected number of prehistoric sites of the palaeolithic, Mesolithic and Neolithic period in the foothills of the Himalayas and filled the lacuna in our knowledge about the earliest prehistoric, prebuddhist occupants in Nepal.

The discovered sites include two in situ sites of handaxes of the Indian tradition, a levallois-like occupation site of blades, scrapers and points in a stratified context, numerous localities number of microlithic sites and a few localities with neolithic remains.

One of the largest and most interesting sites is an occupation site of a mesolithic, but not microlithic, industry with well made adzes, unifaces and corescrapers in the foothills of the Siwaliks in eastern Nepal, called the Patu industry. This assemblage seems to have affinities with South East Asia rather than with the Indian sub-continent and is a Hobinhian-like industry.

Since there was a very badly felt lack of scientific data about the geology, stratigraphy, paleoenvironment etc. of the quaternary period the research included apart from a search for prehistoric sites investigations into the geological background of the selected research areas, especially of the intermontane Dun basins of Dang and Deokhuri. This was felt to be of primary importance for the understanding of any prehistorical findings. These studies have revealed a succession of fluvial, lacustrine and swamp sediments, which, under the influence of tectonic movements, have formed and reformed the alluvial sedimentation and geological history of the Dun basins. Most of the discovered prehistoric localities could be related to the newly established stratigraphical units so that a chronological order of the sites in their stratigraphical framework could be established.

I. Introduction

Until recently no definite prehistoric settlement sites had been recorded in Nepal, neither of the palaeolithic, mesolithic nor neolithic period.

A number of polished stone axes, however, were recorded previously, (Bannerjee & Sharma, 1969; Sharma, 1983) but without any knowledge of their stratigraphical context, origin and age. And of any earlier occupations and stone age cultures nothing was known in Nepal.

This void prompted the author to carry out prehistorical investigations through a geoarchaeological project since 1984 which was approved by the then acting Director General of the Department of Archaeology, Mr. J.L. Sharma and the former Director General, Mr. Ramesh Jung Thapa. The work has yielded for the first time in Nepal stratified evidences of settlements of prehistoric occupation, and resulted, in fact, in the discovery of an unexpected wealth of occupation sites from the palaeolithic to the neolithic in the two areas which have been investigated (Corvinus, 1985, 1987, 1989, 1990, 1991, 1994 in press).

Two areas were chosen for this survey: they were the Dun valleys of Dang-Deokhuri District in the Siwalik foothills in western Nepal and an area along the Rato River in Mahottari District in East Nepal (Fig. 1 and 2).

Apart from a search for prehistoric in situ localities in these areas, a thorough study was carried out at the same time on the geology and stratigraphy of the intermontane Dun valleys and the riverine terraces.

II. Geological background

The investigated area of Dang-Deokhuri lies within the siwalik foothills of the Himalayas in Nepal. The siwalik range (or Churia Hill, as they are called in Nepal) are a continuation of the Siwalik foothills from India. They were formed, prior to their uplift and folding, by the deposition of thick sediments of molasses deposits during the last 13 million years into a large foredeep along the entire foot of the Himalayas from Pakistan to Assam. During the last phase of the Himalayan mountain building these 5000-7000 m thick deposits were folded and fractured to form the youngest mountain range of the Himalayas.

The tectonic activities within the Siwaliks led in this area to the formation of two intermontane tectonically

initiated valleys, so-called Dun valleys, the Dang and the Deokhuri basins. They were formed during the Early to Middle Pleistocene when the Siwalik foothills were uplifted and fractured. The tectonic activities are characterized by the movements of a sequence of north-dipping thrust sheets which have been emplaced successively from north to south.

The formation of the Dun valleys belong to this period, but their alluvial fillings have started afterwards in the later Pleistocene. Dates and stratigraphical data about the alluvial sedimentation were not available previously, but the present investigation have established a first geochronological and stratigraphical framework for the Dun valleys.

The Dun valleys, including Dang, Tui and Deokhuri, were once filled to different degrees and under differing tectonic influences, with thick alluvial deposits of Pleistocene to Holocene age. Young tectonic movements along the older established fault and thrust zones, have influenced this sedimentation to varying degrees. This has been described in a paper, for "Quartaer" and will not be discussed here further.

Only a short outline will be given here which is summarized in Table 2. The oldest deposits in Dang and Tui are basal gravels, overlying Siwalik bedrock. They have yielded at one place in Dang, at Gadari, where these gravels had been exposed by strong recent erosion, a handaxe assemblage in situ (Corvinus 1990, 1991), indicating a probable later Middle Pleistocene age for the alluvial base.

Unconformably overlying this basal gravel in Dang and Tui are stratified banded, clays and silts of lacustrine origin, intercalated with occasional lateral flash-flood deposits of colluvial gravel of Siwalik sandstones. This succession of sediments, called the Babai Formation, has filled the valleys in Tui and in Southern Dang and forms the 20-30 m terrace above river level (Fig. 3, b in the profiles).

At the margin of the valleys, they are accompanied by unstratified, homogeneous silts of fan-like appearance, which blanket the foot of the hills (Fig. 3, a in the profiles).

The deposits of the Babai formation are quite unconsolidated and therefore easily erodable. The strong

erosional phase of the last 50 years, induced by the heavy deforestation of the area, has dissected the alluvium to such an extent that a badland topography has developed.

Cultural remains of numerous prehistoric sites have been discovered in both valleys as well as in Deokhuri. They are always connected, in one way or another, apart from the handaxe assemblage, with the sediments of the Babai Formation (Corvinus 1985, a, b, 1990, 1994 and in press).

The younger alluvial terrace level is the wide, flat expanse of the lowland valley in Dang and Tui, which has only an elevation of 10-15 m above river level and which, so far, has not yielded any prehistoric sites. The deposits of this terrace are composed of fluvial sands and gravel and black clays, including many lignite horizons, containing abundant mollusc shells (Fig. 3, c in the profiles). These deposits, called the Sitalpur Formation, reach far below the recent river level, as drillings of the oil and gas exploration has shown. The deposits point to an environment of still-water pools and swamps in the valley, during the terminal Pleistocene.

We obtained several C-14 dates from the lignites at Sitalpur cliff in Dang: $13\ 270 \pm 190$ B.P. from lignite 1.80 m below surface, and $15\ 320 \pm 280$ from a lignite 3.30m below surface.

Table 2 summarizes the stratigraphical history of the Dang-Deokhuri Dun Valleys

III. The prehistorical record

Before recording the prehistorical findings in Dang-Deokhuri area, a very interesting site, found on the higher river terrace of a stream cutting through the Siwalinks in Mahottari District in eastern Nepal will be mentioned, the Patu industry near the Rato Khola. This industry has already been described in more detail (Corvinus 1987, 1989).

1. The Patu industry of the Rato Khola area

A very rich mesolithic-macrolithic culture with well-made adzes, choppers and corescrapers was discovered on the older terraces of the Rato River in Mahottari District in eastern Nepal in 1985. The Rato

River has developed a number of well-preserved terraces along its course, at the place where it emerges from the Siwalik foothills of the Himalayas into the Terai plains (Fig. 4).

Two sets of terraces could be distinguished: an older set, including the 60 to 80m terrace levels and a younger one with levels of 40, 25 and 10m levels (Fig. 5)

The older terrace levels are composed of fluvial gravels and red silts and have developed a red soil on their surface and are of Pleistocene age. They are exposing (through erosion) a number of occupation sites on their surface which had been embedded within the upper part of the red silt. The younger set of terraces have no red soils developed but bear a thin grey-brown, humic soil, and they are sterile of prehistoric artifacts.

In a radius of several square km Mesolithic man lived in this area along the Rato river and have left their stone tools on a number of localities, of which Patu 2 is the largest and consists of a factory site, while the other localities are smaller occupation places of activity spots.

The occupation sites all belong to one cultural complex of a macrolithic, mesolithic industry which is distinct assemblage and has been described as the Patu industry after the village Patu nearby. The main occupation site of Patu 2 is covered by thousands of artifacts eroded out on the surface from the red soil (Fig. 6). Several plottings of the artifact concentration on the surface have been carried out, where every artifact was collected and where all other stones were counted and analysed before they were discarded.

The Patu industry is characterized by unifacial choppers and by sumatraliths, knives and scrapers and by unifacial corescrapers, the latter being a very typical tool type not only at Patu but everywhere in Nepal in sites of the later Pleistocene and the earlier Holocene.

The most characteristic and dominant tool type at Patu, however, are adzes and adze-like tools with distal adze edges, which show a great variety of form and probably of function. The predominant forms (Fig. 7) have broad distal edges and oval or rectangular shapes. Oval forms

(Fig 8) with round distal edges and an edge all-round are also present but rare.

There are no microliths nor is there any distinct flake industry from prepared cores. The flakes, which are present, are almost all manufacturing flakes and debris from the manufacture of the large tools, especially of the choppers and corescrapers. The scrapers at Patu (Fig. 9) are usually made on cobble slices or split cobbles, with the lower face left entirely untrimmed.

A special technique of stone fracture has been employed which characterizes the Patu industry: that of splitting large quartzite cobbles along their natural cleavage planes. The split quartzite slices then were flaked and shaped into flat adze by shallow stepflaking. Often on side was left completely untouched, resulting in flat, unifacial adzes, scrapers and unifaces.

On many adzes a gloss (Fig. 7) is observed on their working edges, and it is assumed that they had been used for wood- and grass and specially for bamboo work.

The investigations have revealed that an occupation horizon existed some 0.50 to 0.80 m below the red soil surface of the forested 80m terrace level.

On the slopes, where erosion has set in due to the heavy deforestation, the artifact horizon has been exposed and cut away, and the artifacts have remained as residue on the slopes, which are now covered by a concentration of the washed out artifacts.

A few c-14 dates of some charcoal remnants have been obtained and have given minimum dates around 7000 BP. (6695 ± 155 , 6865 ± 110 and 7045 ± 110 B.P.). The charcoal is not from hearths but from burnt wood which may have been brought to the horizon by burrowing animals and may be younger than the occupation horizon. The dates are therefore regarded as minimum ages.

The Patu industry is a very special cultural assemblage and is unique in its kind, not only in Nepal. It has no direct affinities with Indian Mesolithic cultures, where the Mesolithic is characterized rather by microlithic features than by a macrolithic expression. The Patu industry has more affinities to South East Asia, in fact,

to the Hoabinhian cultural complex of Vietnam and Thailand. During a recent conference "The Hoabinhian 60 years after Madelaine Collani" in Hanoi in Vietnam in December 1993 we redefined the Hoabinhian of South East Asia, narrowing its geographical and cultural extent. We also discussed similar industries in neighbouring areas, in which the Patu industry was included. The Patu industry is considered to be not Hoabinhian, but a Hoabinhian-like industry from Nepal and is a distinct cultural in Nepal with a distinct technique of its own.

2. Prehistoric sites of Dang-Deokhuri area.

The other area of investigation is in Dang-Deokhuri District in west Nepal and here we have definite affinities with the Indian cultural traditions. The studied area consists of the two intermontane Dun valleys (Fig. 2), described in chapter II.

In most recent times heavy erosion, induced by man's destruction of the forests, has destroyed much of the alluvium and formed a heavily dissected badland topography, which exposed not only the geological strata but also the prehistoric sites embedded in them.

An unexpected number of prehistoric sites were discovered and recorded in the Dun valleys (Fig. 10) and almost all are in stratigraphical association with the Dun valley alluvium.

The oldest sediment filling of the Dang and Tui Dun valleys are fluvial gravels, which were buried by later deposits and are seen only at places where the erosion has cut deep enough for their exposure (Fig. 11).

In these basal gravels a handaxe industry at Gadari in Dang was found, overlying Siwalik bedrock. The handaxes eroded out from the gravel. Only a remnant of the basal gravel is left at this place and one large core was still in situ in the gravel.

The handaxes from Dang are made in the Indian tradition (Fig. 12) and there seems to be no doubt that the people who were responsible for the Dang handaxes must have come from India.

The handaxes and other tools are made of quartzite and have jagged or sinuous bifacial edges all-round and are made by shallow primary flaking and smaller step flakes. A large cleaver was found as well and number of large cores, hammerstones and flakes.

The assemblage is small but quite distinct and is, above all, in stratigraphic position.

It is significant to note that in spite of the systematic prehistoric survey during the last 10 years which have brought to light an abundance of younger prehistoric sites in Dang-Deokhukri, this is only the second site of the early palaeolithic period, the other site being the Satpati site in southern central Nepal, the description of which is in preparation (Corvinus, in press). That means that such sites are rare and handaxe man was not a frequent occupant of the valleys.

The basal gravel is overlain by the succession of mainly lacustrine sediments of stratified clays and silts of the Babai Formation, forming the 20-30m high terrace along the southern flanks of the valley, while at the valley flanks they are accompanied by unstratified fan-like silts which cover the foot of the hills.

Prehistoric man has lived at the margin of the Dun valleys at the foot of the Siwalik slopes, their artifacts being embedded in the colluvial and alluvial deposits. Climatic changes have played an important role in the distribution of man's occupation in the hills. Prehistoric man seems to have lived here during a considerably drier period in the late Pleistocene while towards the end of the Pleistocene the climate had ameliorated again and formed swamps with lignites, pointing to a much improved climate. In modern times the valleys had been very forested until recently when the destruction of the forests has changed the vegetation almost into a desert landscape.

The chronology and stratigraphic provenances of the various cultural occupations in Dang- Deokhuri and at Patu is seen in Table 1 and described as follows, from older to younger:

1. A handaxe industry (Gadari/opp., Jhaijri) is contained in the oldest deposits in Dang Dun, in basal gravels overlying Siwalik bedrock (Fig. 12),

and this may well go down into the Middle Pleistocene.

2. A very large flake/core industry (Brakuti w), made of quartzite is found in basal fluvial cobble gravel below the banded silts in the alluvial valley fill of Tui (tributary of Dang Dun), (Fig. 3, A, below b). The gravel is overlying bedrock, like at the handaxe site, and contains very large flakes and cores and uniface.
3. A middle palaeolithic flake-blade industry with prepared, levallois-like cores and flakes (Fig. 13) at Arjun 3 could be recorded in a horizon at the base of an 8m silt above fluvial gravels of the 30m terrace of the Arjun river in the Deokhuri Dun valley. The site was exposed by the heavy erosion and is a remnant of the formerly extent 30m terrace of the Arjun River. The occupation site is at the base of the terrace block. It has similarities to middle palaeolithic industries in India. We have no dates yet, but the site is stratigraphically above the basal gravels and below the following later industries (from the top of silt), which are of the terminal Pleistocene. Some TL (thermo luminescence) dates of the examined soil profile at Arjun 3 (Bonget zoeller, pers comm.) give approximate ages of 10000 BP to 29500 BP at respective depth. of 0.20 to 2.50 of the soil profile below the red soil.
4. A rather coarse flake industry in association with choppers and corescrapers and some well-made scrapers (Fig. 14) is abundantly found in the top part of the marginal colluvial fan deposits and in the top horizon of the banded clay/silt succession of the Babai formation of the higher 30m terrace level of Dang and Tui Deokhuri. These are of the terminal Pleistocene.
5. An early Holocene "Mesolithic" industry with well-made adze and corescrapers and choppers (the Patu industry) (Fig. 7-8) which I described earlier, is recorded from the top of the 80 m terrace at Rato Khola in East Nepal. This industry has no comparisons with any Indian assemblage and seems to have affinities rather with South East Asia with some elements (like the "hache courte" and sumatraliths) of the Hoabinhian in Vietnam.

6. A microlithic chert industry with small thumbnail scrapers and lunates (Fig. 15), similar to microlithic inventories in the Indian microlithic, is found at Lamahi and Batar-kund in Deokhuri Dun in the uppermost horizon of the 30m terrace,.
7. Small polished stone axes (Fig. 15) in association with cord marked pottery as it is also found in the Indian neolithic, comes from a grey soil on the surface of the 20 m terrace in Tui at Brakuti and at Basantapur in Dang.

It is still difficult to date the sites, as no fauna and only little charcoal was found in association with the artifacts. Thermoluminescence dating of some the sediments of several sites has given minimum ages for the top of the 30 m alluvium with dates between 12000 to 32000 BP (Zoeller, pers.comm..)

The prehistoric sites in the Dang-Deokhuri Dun valleys together with Tui valley are of great antiquity and of a wide cultural range. Since so many sites have been found only in this area it is to be expected that prehistoric settlements can be found also in other areas in the foothills of the Himalayas in Nepal, and I believe it is only a question of further survey. This, I hope, will be done in the future by other researchers so that comparisons can be carried out and the prehistoric map of Nepal be filled.

The prehistoric research in Dang-Deokhuri and Tui is continued by the author, and excavations are envisaged at the most important sites after her basic scientific research has established the palaeoenvironment and stratigraphy of the Quaternary alluvium, in which the sites have been found, but also the chronological order and cultural affinities of the discovered sites. This is her aim for the continued research. A comprehensive monograph about all prehistoric data from the Dang-Tui-Deokhuri and Rato khola area is in preparation and will be published soon.

Conclusions

Human occupation in Nepal can be dated back at least the later Middle Pleistocene with the discovery of a handaxe culture in Nepal. By the evidences of handaxes in the Himalayan foothills in Nepal the prehistoric

occupation in Nepal has a greater antiquity than hitherto expected. They point to connections with the Indian handaxe cultures and are the northeastern-most handaxe populations of the Indian subcontinent. They also indicate that the Himalayas formed the northern boundary of the extension of the classical handaxe cultures of the African and Indian tradition.

Occupation in the Nepal foothills continued during the later Pleistocene and the earlier Holocene with a variety of flake and chopper industries, the oldest of which is a levallois-prepared blade-flake industry at Arjun 3. In the Holocene a microlithic industry in the classical Indian tradition is present in the Deokhuri valley in west Nepal, while in East Nepal a very different Mesolithic industry is found at Patu with adzes, scrapers, unifaces and sumatraliths and no microlithic element at all. The Patu industry seems to have more affinities with southeastern Asia, (with the Hoabinhian), rather than with the classical Indian prehistorical cultures.

Acknowledgements

I am very thankful to the German Research Council (DFG) for financing the research in Nepal and to Prof. Dr. G. Freund, Institute fuer Urgeschichte, Erlangen University, for her constant encouragement and promoting of the project. Great thanks also go to the Research Division of Tribhuvan University, Kathmandu, for the research permission and their assistance in carrying out the research. I am equally thankful to the Department of Archaeology for their assistance and great encouragement they extended, especially in the initial stages of the research. I am especially thankful to all my Nepali helpers in the field and to my assistant, Mr. L.N. Rimal, who have been loyally helping me in all the years.

References

- Bannerjee N.R., Sharma J.L. 1969: Neolithic tools from Nepal and Sikkim. *Ancient Nepal*, 9: 53-58.
- Corvinus G., 1985: First prehistoric remains in the Siwalik Hills of Western Nepal. *Quartaer*, 35/36: 165-182.
- 1985 : Prehistoric discoveries in all foothills of the Himalayas in Nepal. *Ancient Nepal*, 86-88 : 7-12.

- 1987: Patu, a new stone age site of a jungle habitat in Nepal. *Quartaer*, 37/38: 135-187.
  - 1989: The patu industry in its environment in the Siwaliks in Eastern Nepal. *Quartaer*, 39/40: 95-123.
  - 1990: Prehistoric hunter-gatherers in the Siwaliks in Nepal. In: *Adaptation and other essays* (ed. N.C. Ghosh, S. Chakrabarti), Res. Publ. Visva Bharati, Santiniketan, (Proc. Arch. Conf. 1988, Santiniketan): 91-97.
  - 1990: A note on the first discovery of handaxes in Nepal. *Man & Environment*. XV (2): 9-11.
  - 1991: A handaxe assemblage from western Nepal. *Quartaer*, 41/42: 283-293.
  - 1993: First evidences of a handaxe culture and later palaeolithic industries in Nepal. In: "Evolving landscapes and evolving biotas of East Asia since the Mid-Tertiary", Proc. 3rd Conf. 1991, Kunming, Centre of Asian Studies, University of Hong Kong.: 283-300.
  - 1994: Quarternary Stratigraphy of the intermontane Dun valleys of Dang-Deokhuri and associated prehistoric settlements in western Nepal. In: Prof. Rajaguru felicitation Volume, Poona.
  - 1994: Prehistoric occupations in Dang-Deokhuri valleys, western Nepal. In: "Man & Environment, review volume, 1994"; Poona.
  - in press: The patu industry from the foothills of the Himalayas in Nepal. Proc. "The Hoabinhian 60 years after madelaine Colani", Anniv. Conf. Hanoi, Vietnam, Dec. 1993.
  - in press: The prehistory of Nepal after 10 years of research. Proc. 15th Congr. Indo-Pacif. Prehist. Ass., Chiangmai, Thailand, Jan. 1994.
  - in press: The prehistory of Nepal. For: "World Archaeology".
  - in press: The Satpati handaxe site in southern Nepal. (A handaxe site in tectonically folded alluvial sandstones at the Frontal Himalayan Thrust zone). *Quartaer*, next issue.
  - in press: Prehistoric populations in Tui valley, Dang, in their palaeoenvironmental setting. For: *Anthropology*.
- Joshi R.V., 1964: Prehistoric exploration in Kathmandu valley, Nepal. *Ancient India*, 22: 75-82.
- Sharma J.L., 1983: Neolithic tools from Nepal. *Ancient Nepal*, 75: 1-12.
- Figures:**
- Fig. 1: Map of Nepal with studied areas indicated.
  - Fig. 2: Map of Dang-Deokhuri Dun valleys in western Nepal.
  - Fig. 3: Crossprofiles through Tui valley (A. and B.) and Dang (c.). a) and b) is the older alluvium: a) are marginal unstratified silts and b) is the thick clay/silt succession. Both contain prehistoric sites. c) is the youngest 10m terrace alluvium with black clays and sandy silts, with no cultural remains.
  - Fig. 4: Map of Rato Khola area with prehistoric localities.
  - Fig. 5: Terraces along Rato and Bawshi Kholas and artifact localities.
  - Fig. 6: Artefact concentration of Patu site 2a.
  - Fig. 7: Two round unifacial choppers from Patu (size 1:1).
  - Fig. 8: Oval and rectangular adzes with broad distal edges from Patu site (size 1:1).
  - Fig. 9: Oval, partly bifacial adze from Patu, made from a flat slice (size 1:1)
  - Fig. 10: Scrapers from Patu site, made on flakes and chunks (size 1:1)
  - Fig. 11: Map of Dang-Deokhuri valley with prehistoric localities indicated.
  - Fig. 12: Schematic crosssection through the Gadari handaxe localities, opposite Jhajri (Dang Valley).
  - Fig. 13: Two handaxes from the Gadari site, opposite Jhajri, (Dang valley) (size 1:2, half original size).
  - Fig. 14: Artefacts from Arjun 3 site in Deokhuri valley, 1:1.
  - Fig. 15: Flakes and choppers from Basantapur (a, c, d) and Dolgaon (e) in Dang and from Bhitabang (b) and Gidhiniya (f) in Tui valley (size 1:1).

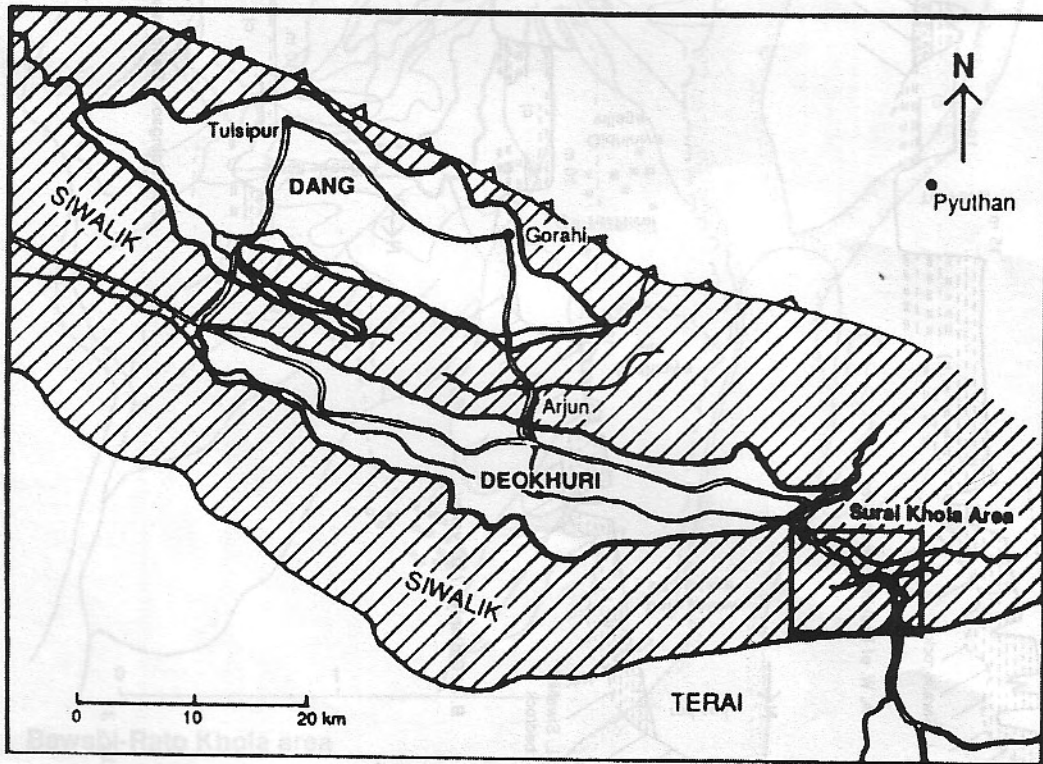
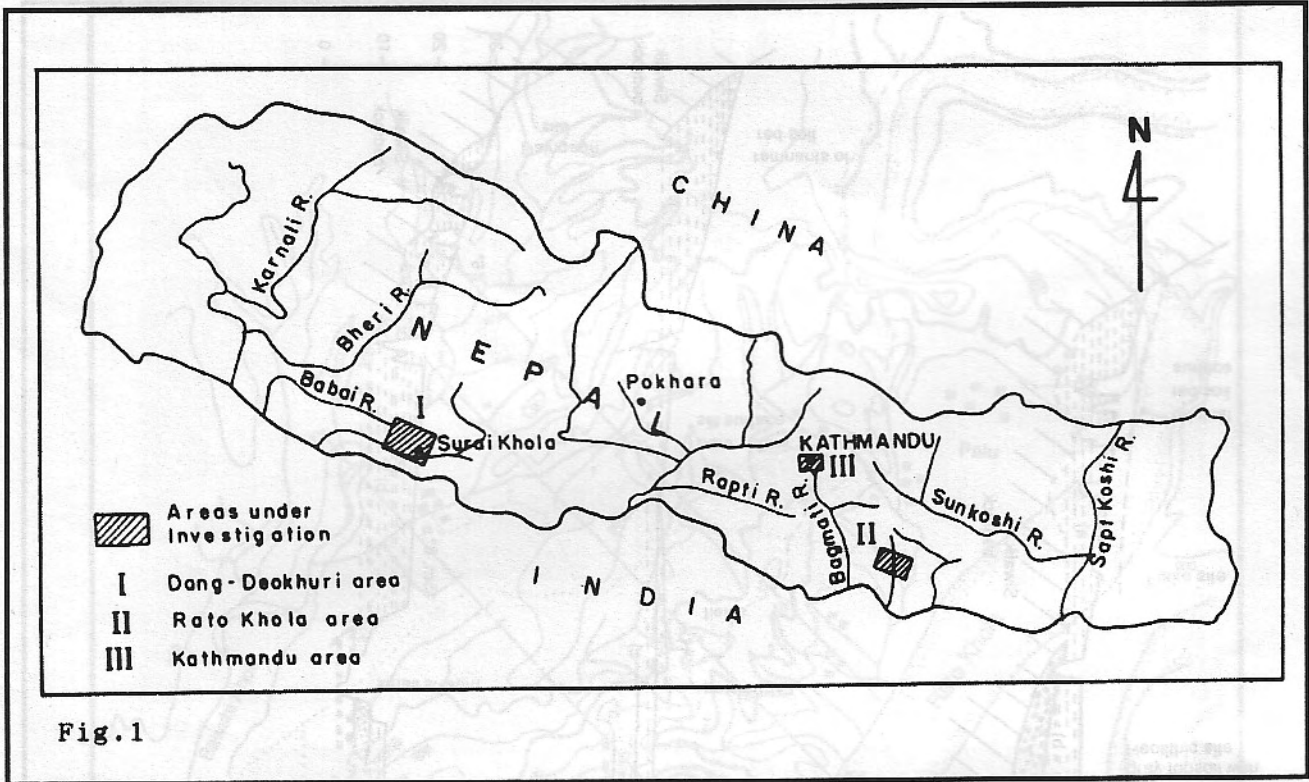
Fig. 16: Microliths from Lamahi site in Deokhuri valley (upper row) and polished stone axes from Basantapur (left), Dang and Bhitabang (right) in Tui valley (size 1:1).

Table 1: Chronological succession of cultures in Nepal.

Table 2: Quaternary stratigraphy of Dang-Deokhuri valleys and associated prehistoric sites.

Table 1. Chronological Succession Cultures in Nepal.

	West Nepal	East Nepal	stratigraphic context
H O L O C E N E	Polished axes, cordmarked pottery (Brakuti, Gadari);		in terrace-top grey soil. Date at Gadari: 1600 BP;
L A T E P L E I S T O C E N E	Microlithic industry (of chert and quartz), no pottery, (Lamahi, Batakund);	Patu industry of adzes and choppers at patu (Rato R.);	in subsurface of 30m terrace in deokhuri Dun valley;
		Unifacial axes of chabeni;	In red soil of 60 to 80m terrace of Rato River; date: 7000 BP;
	Flake industries with or without choppers and corescrapers, made of quartzite, very common; (Gidhiniya, Brakuti, Gadari, Masuria, Lalmatia, Gairakuti etc.);		alluvial terrace at Siwalik Hill foot;
	Chopper & heavy duty industry of quartzite, (Lape, Sampmarg);		upper 30m levels of colluvial clay/silts of Babai Formation in Dang and Tui and 60-80m river terraces of Arjun and Mashot R.;
	Arjun 3 industry of prepared flakes, blades, points, scrapers & Levallois-like cores;		in red soil of the 25m terrace of Babai R., Deokhuri Dun;
M I D P L E I S T O C E N E			at base of 8m alluvial silt of 30m terrace of Arjun R. in Deokhuri Dun valley; older than 30000 BP.
			in basal cobble-boulder gravel below banded silt succession in Tui valley;
			in basal gravel above bedrock below banded clay/silt succession in Dang Dun valley;
	Brakuti-west flake site, with large flakes, cores upto 30 cm in size and uniface;		in folder alluvial sandstones at Himalayan foot, folded by the last Himalayan tectonic events.
	Gadari handaxe industry with handaxes, cleavers, flake, made of quartzite; and satpati site of handaxes;		

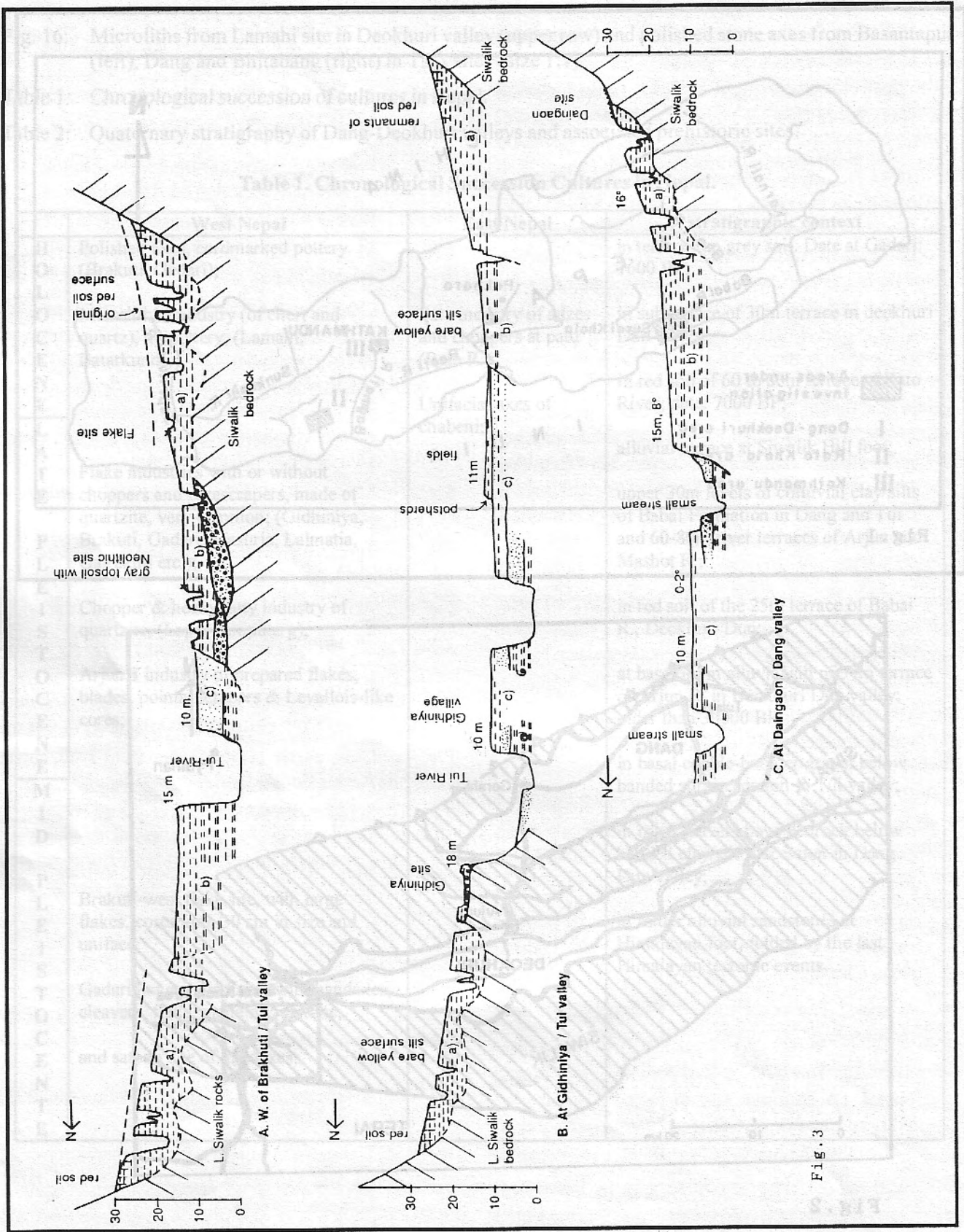

FIG. 3

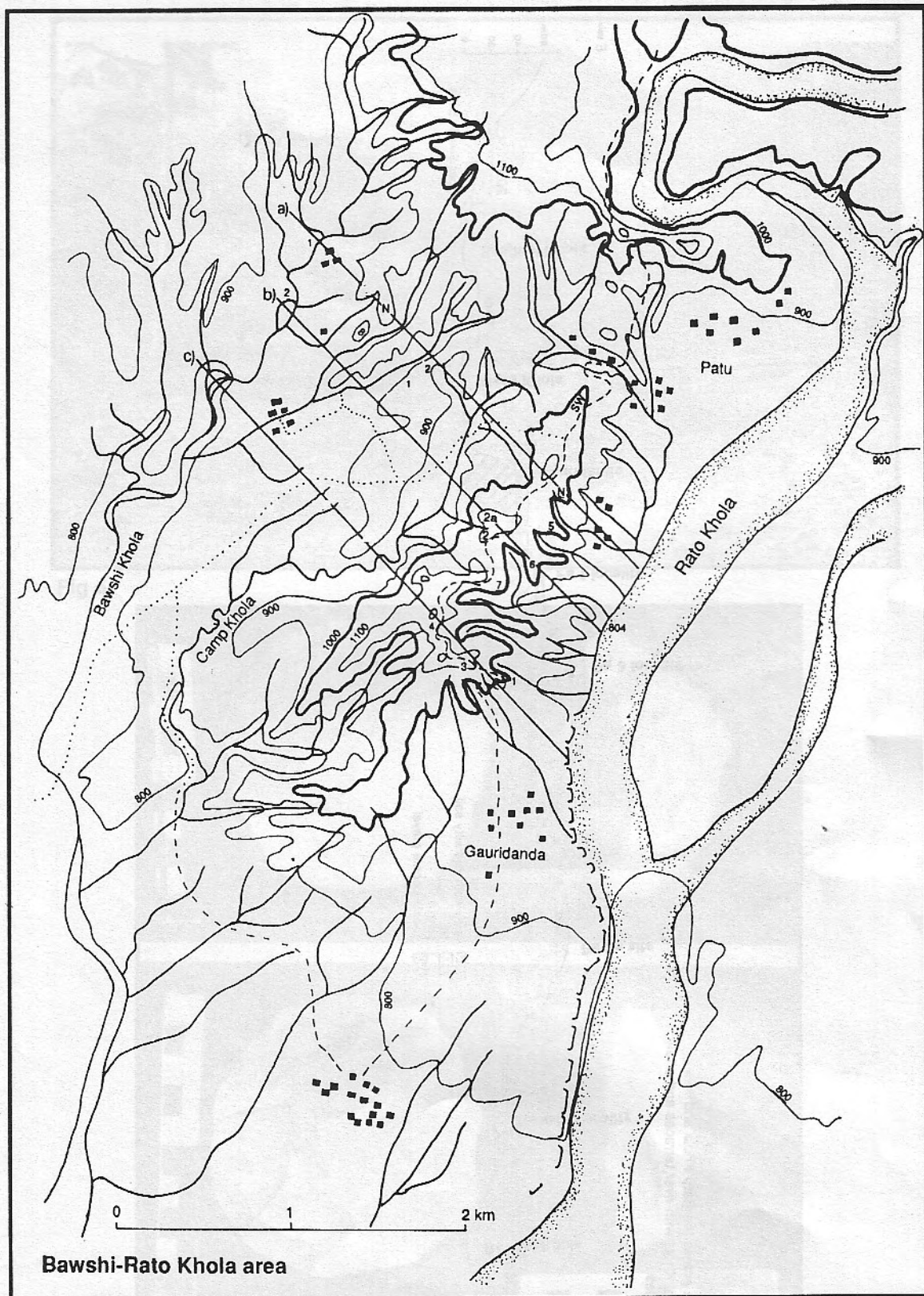

Fig. 4

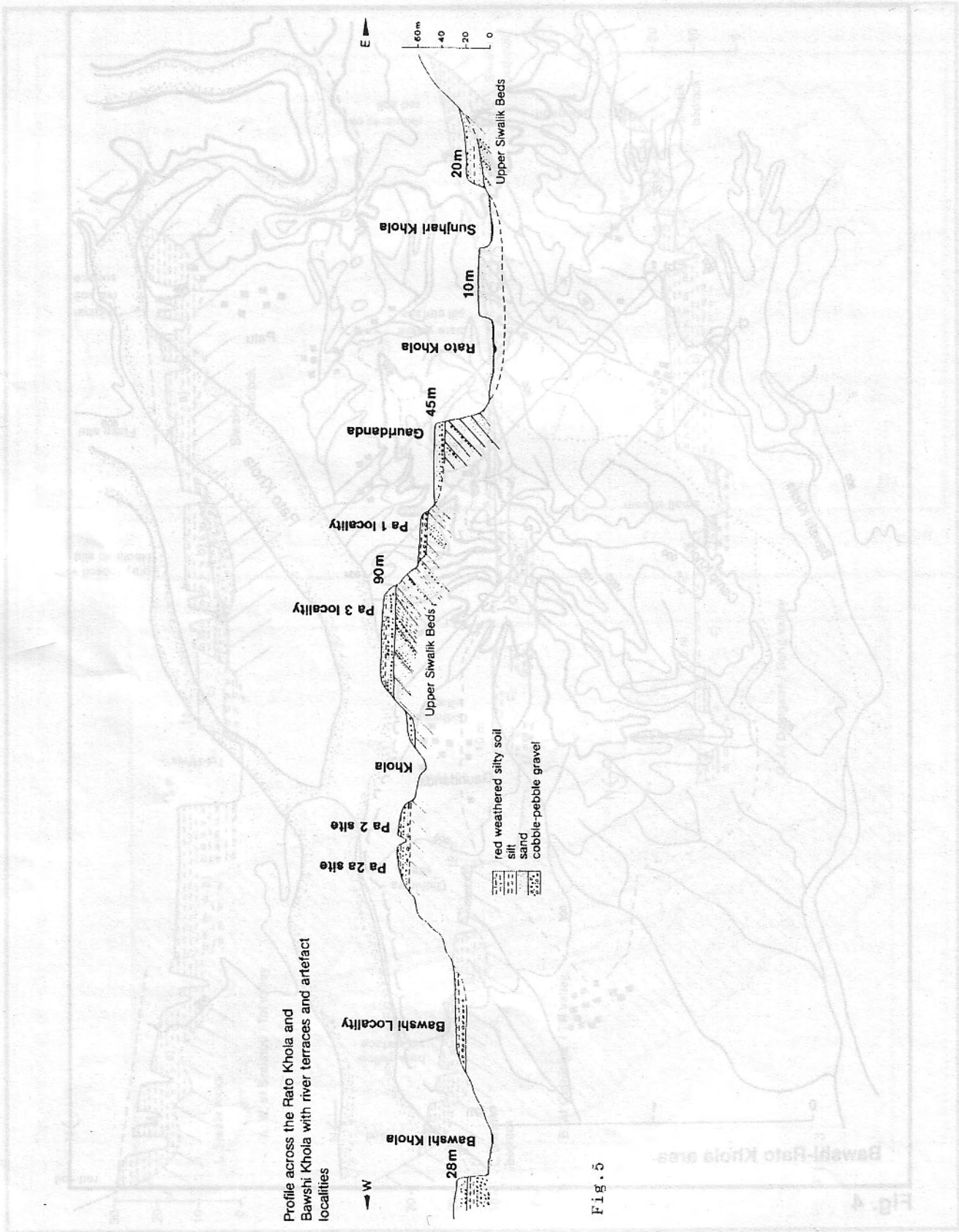

Fig. 5

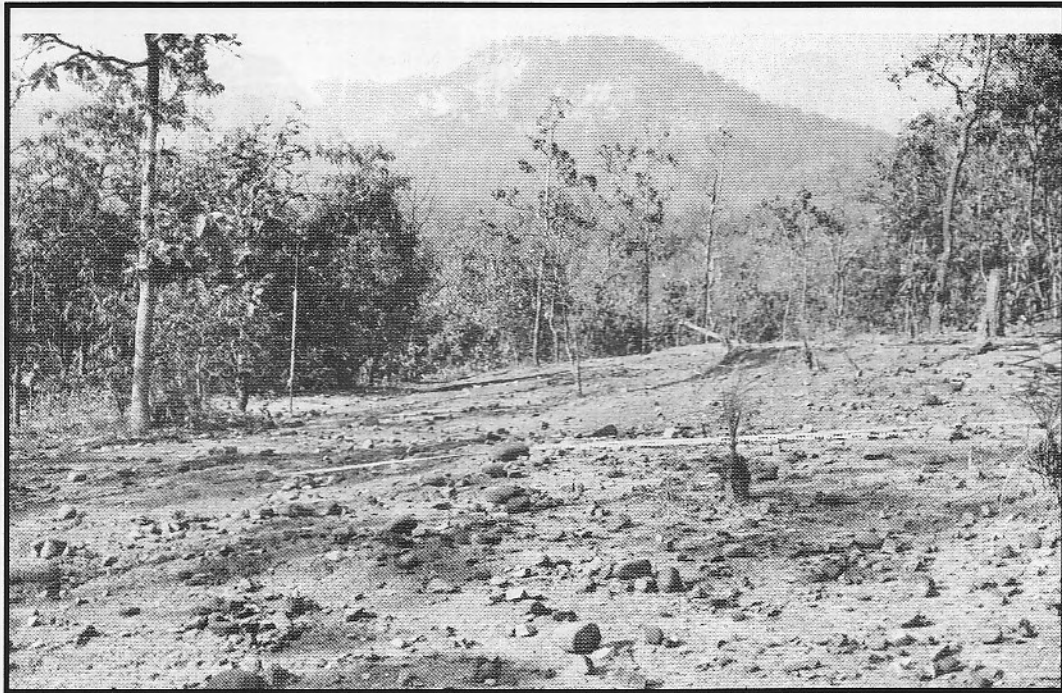

Fig 6

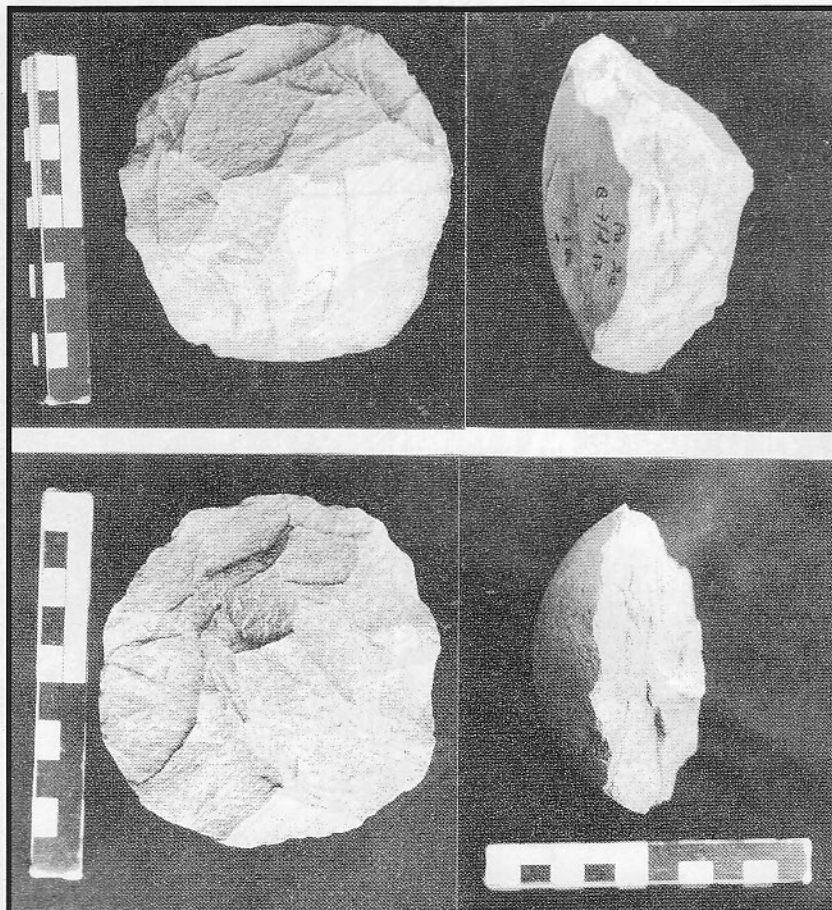

Fig 7

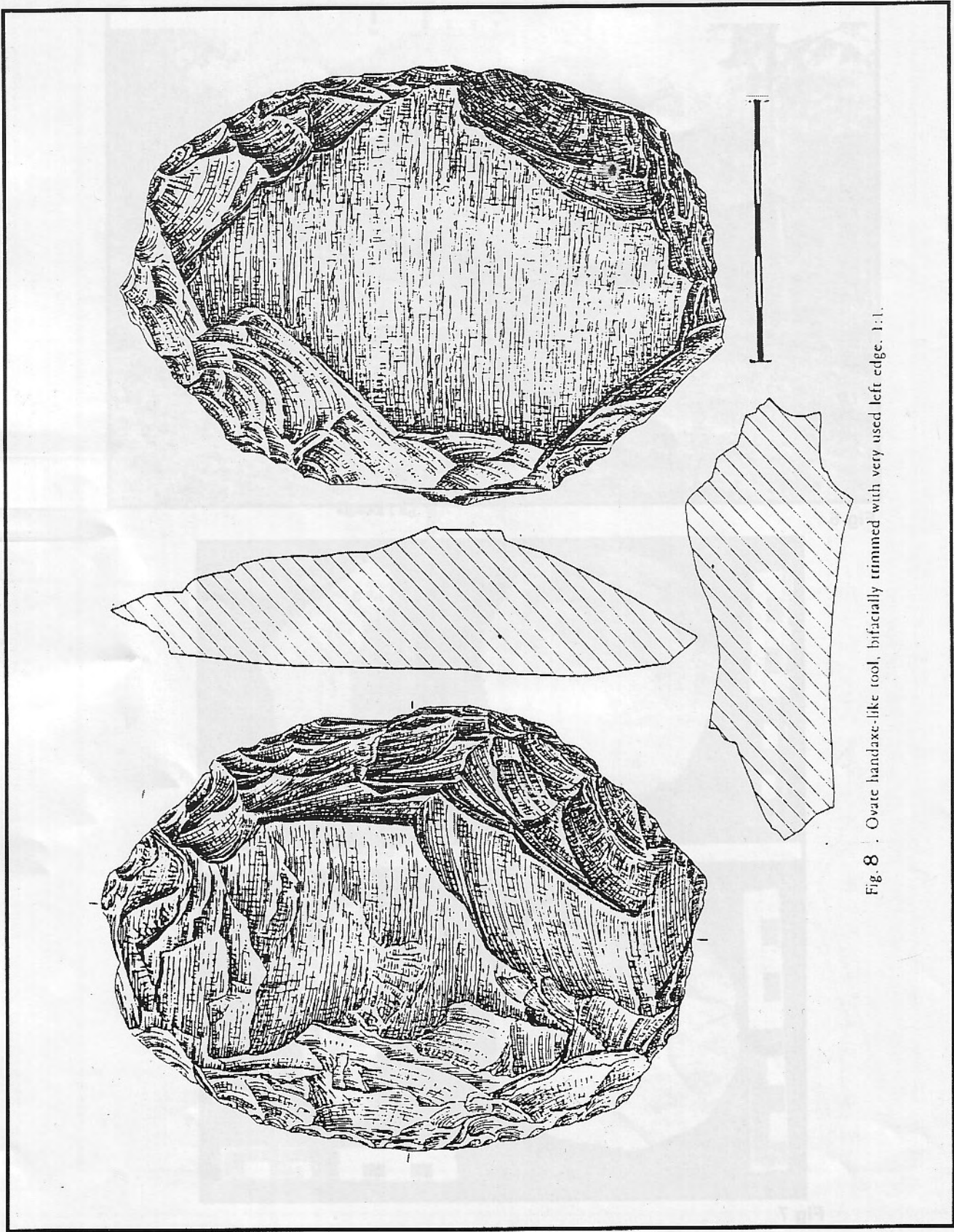

Fig. 8 . Ovate handaxe-like tool, bifacially trimmed with very used left edge. 1:1.

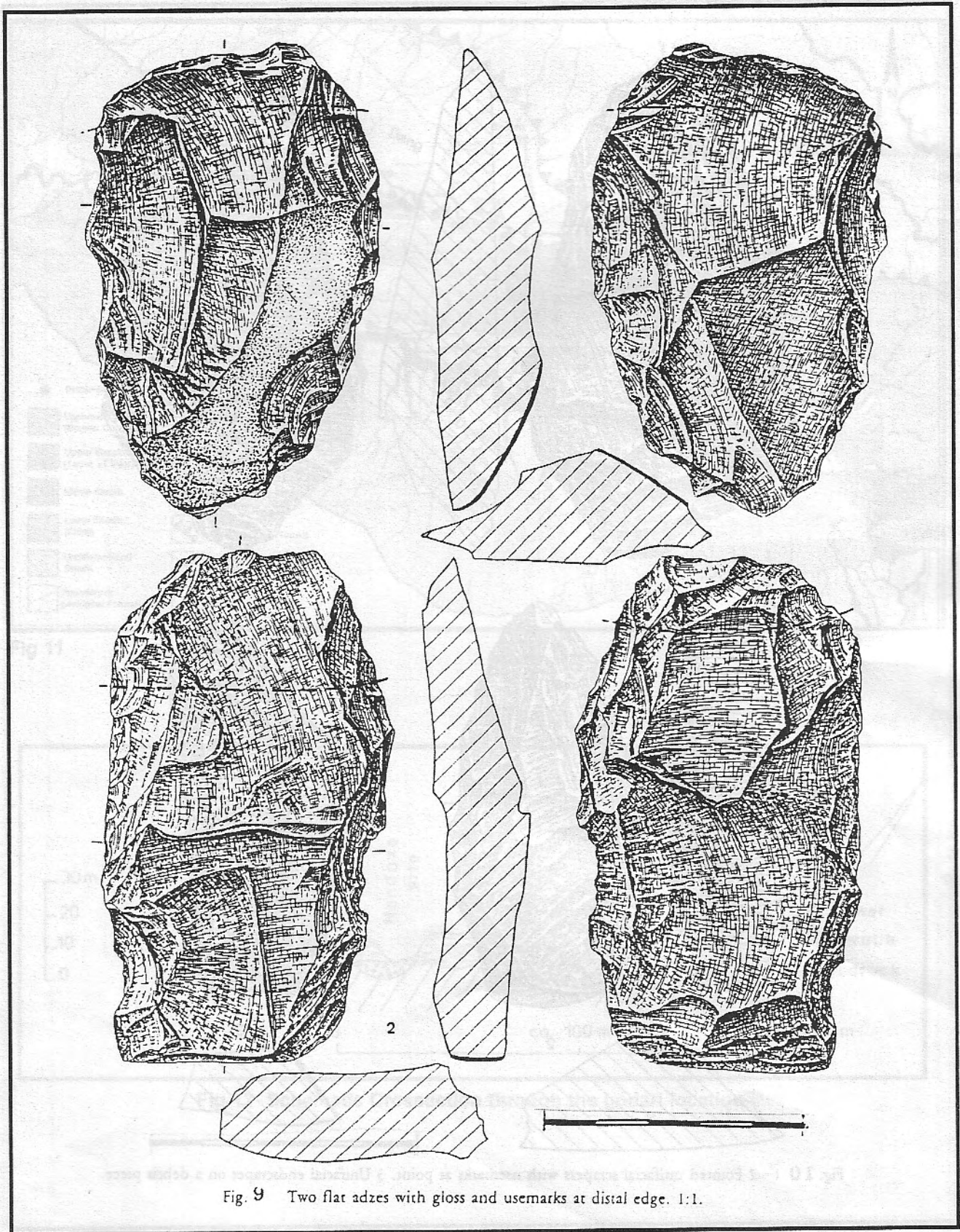

Fig. 9 Two flat adzes with gloss and use marks at distal edge. 1:1.

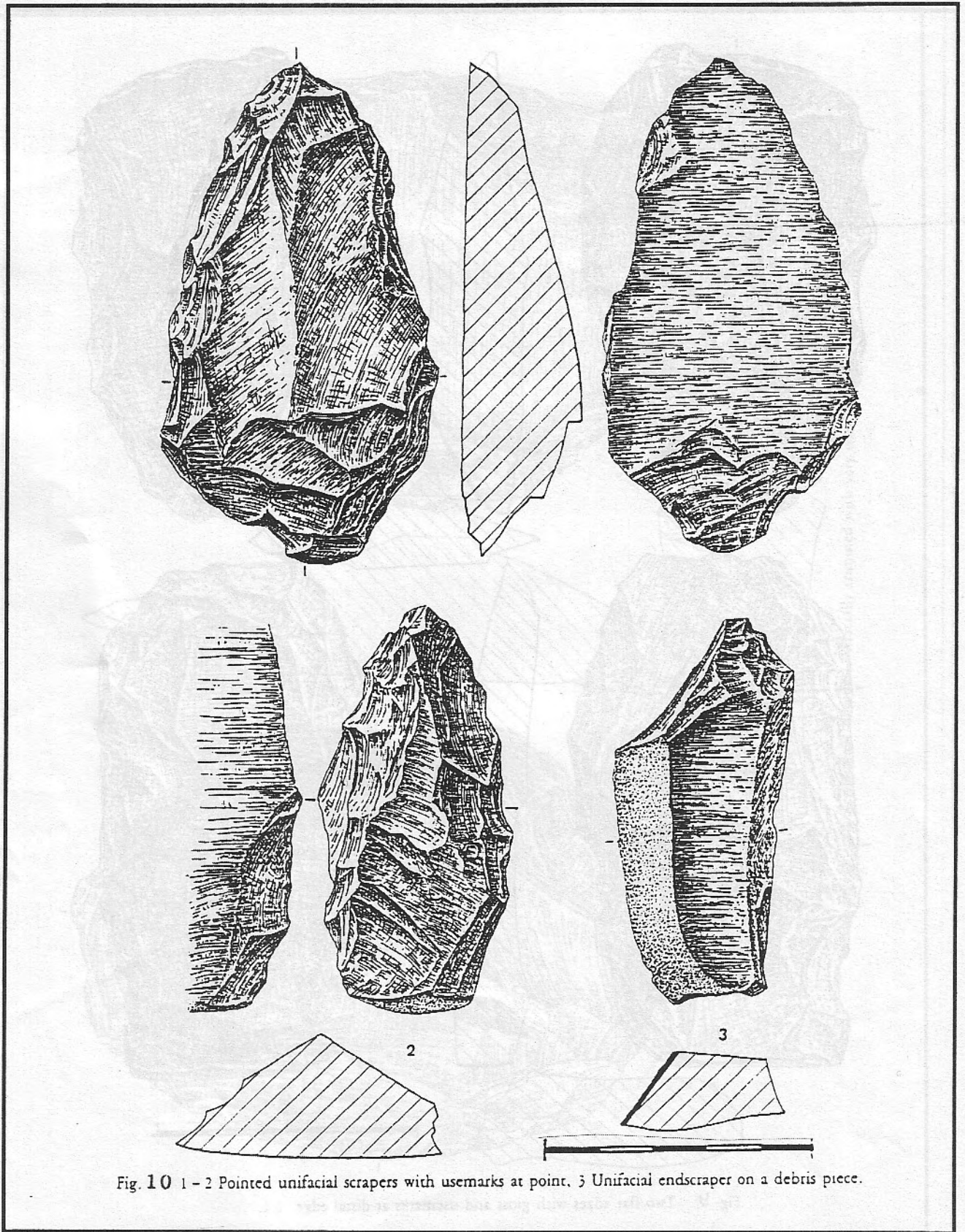

Fig. 10 1 - 2 Pointed unifacial scrapers with usemarks at point. 3 Unifacial endscraper on a debris piece.

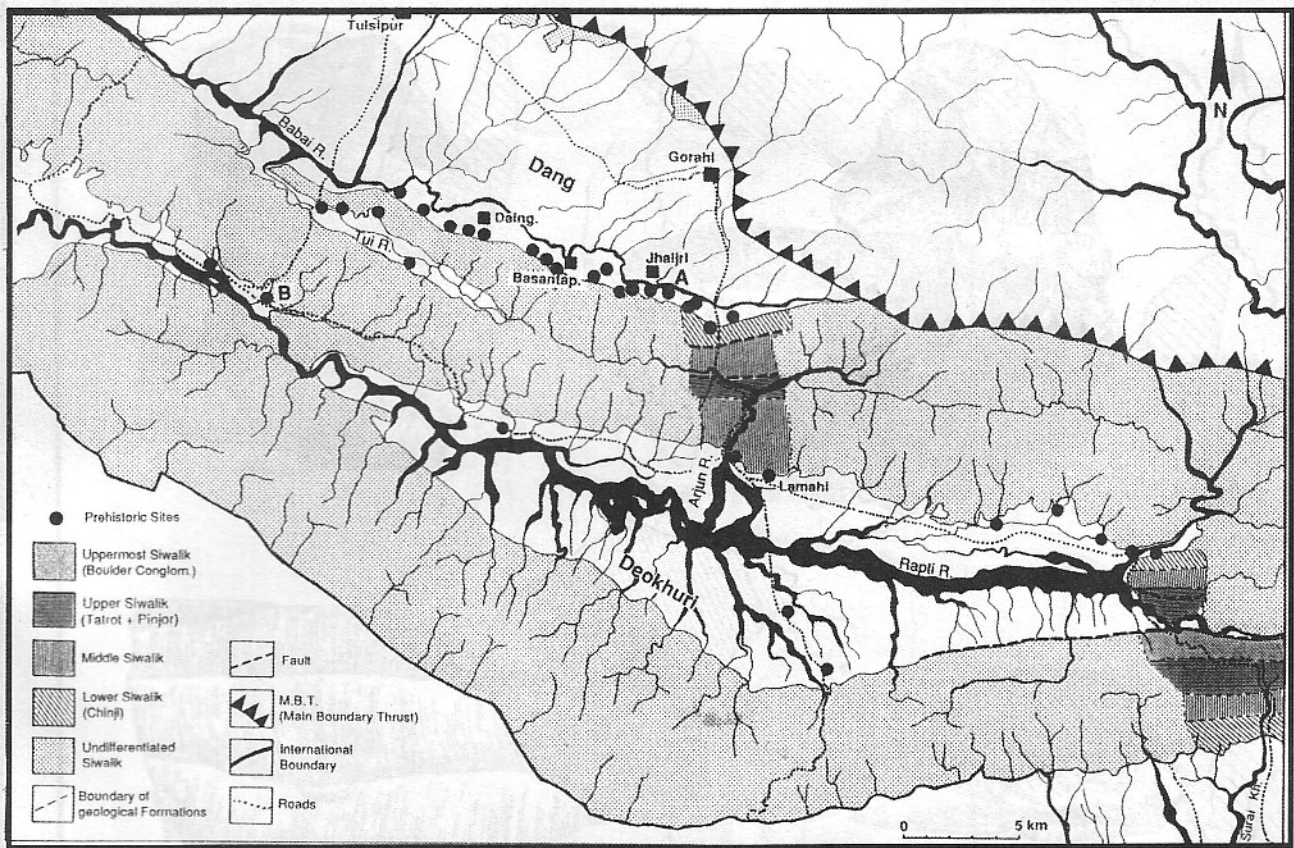

Fig 11

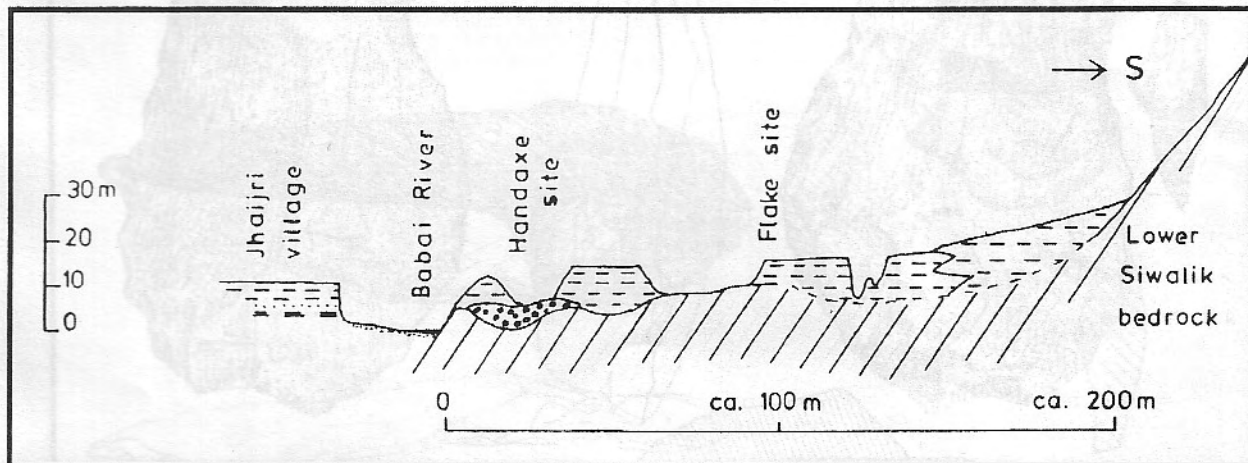

Fig 12 Schematic Crosssection through the Godari location

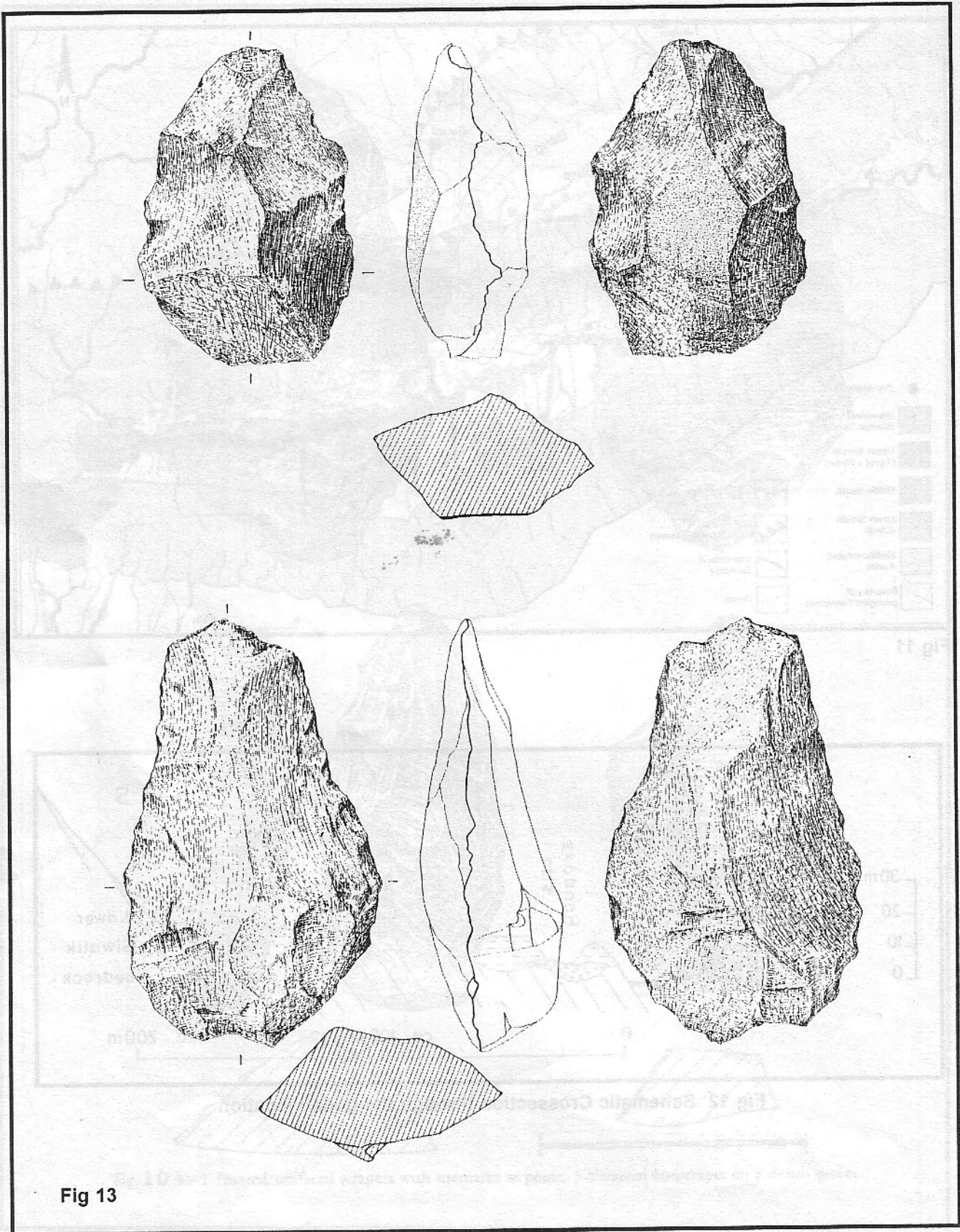

Fig 13

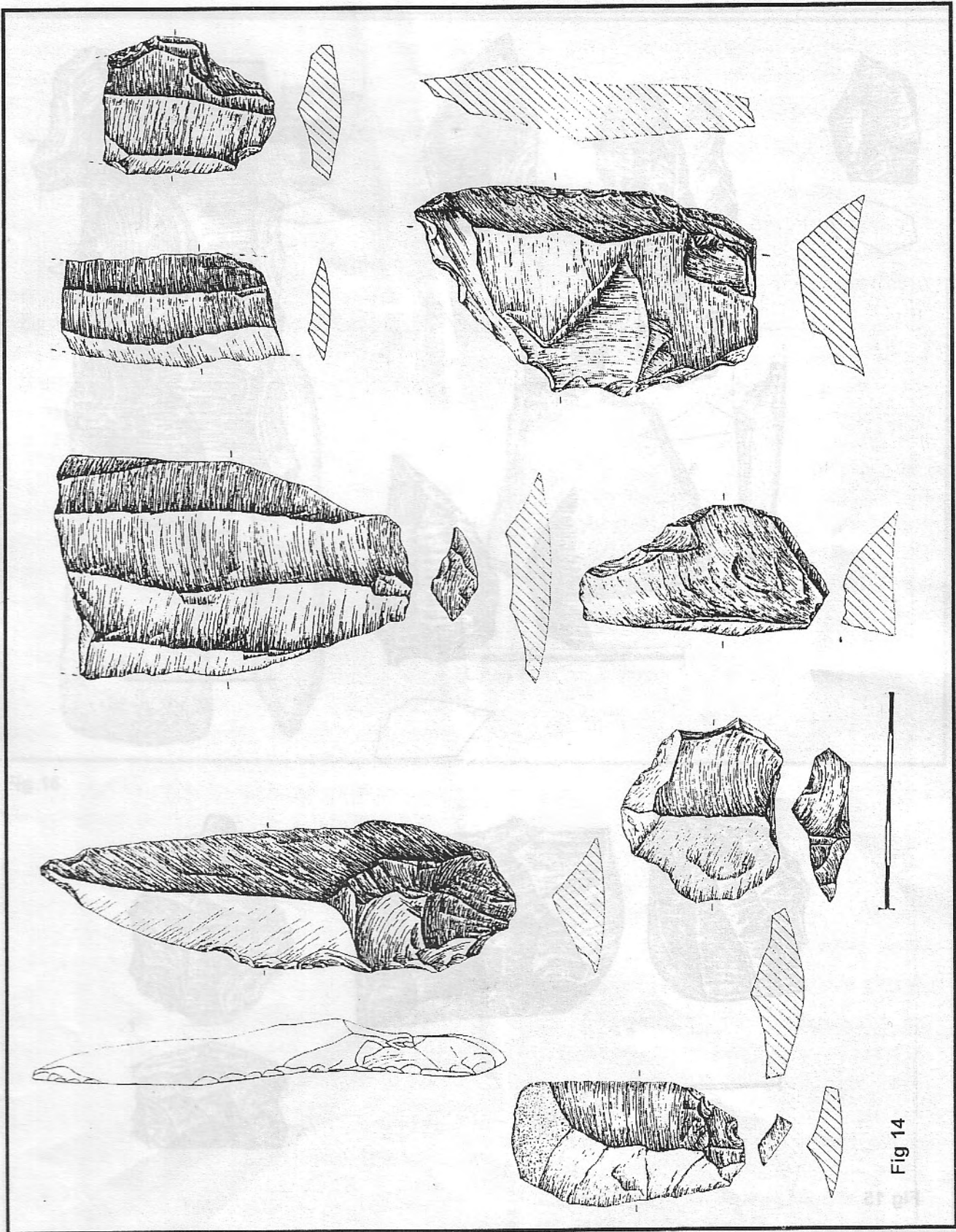

Fig 14

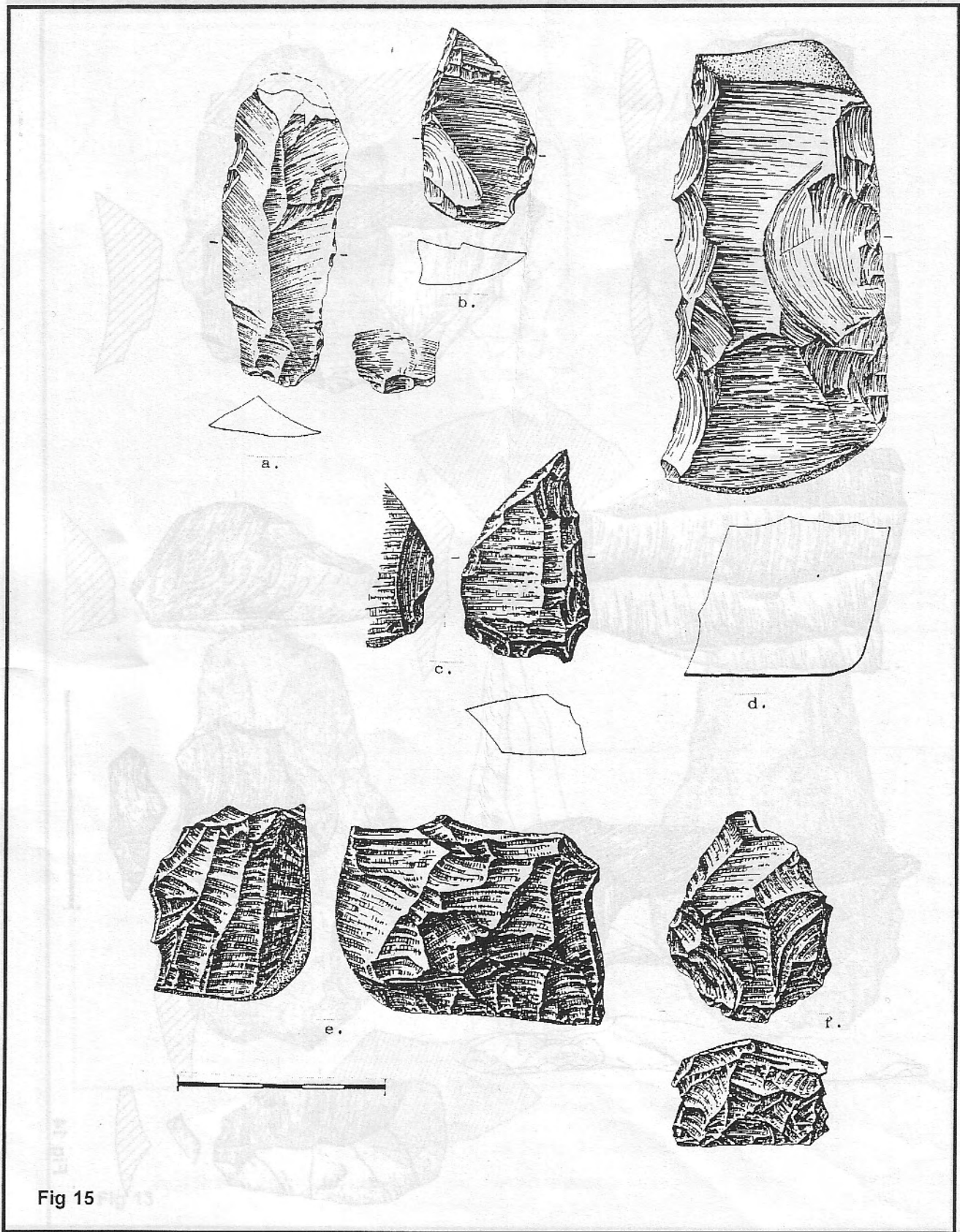

Fig 15

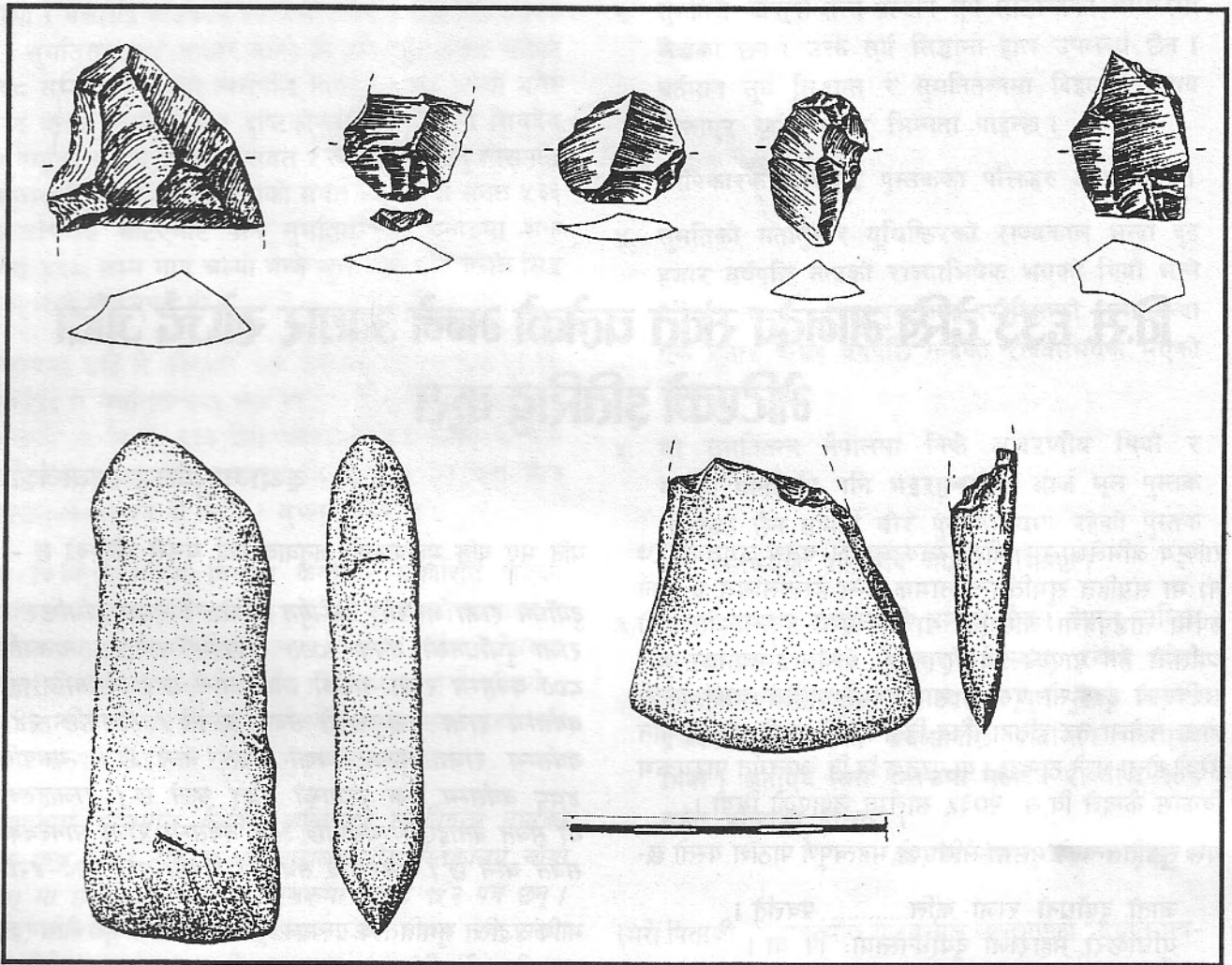

Fig 16

वि.सं. ६३३ देखि मानदेव संवत चलेको भन्ने आधार खोज्दै जाँदा भेटिएको इतिसिद्ध कुरा

- श्यामसुन्दर राजवंशी

राष्ट्रिय अभिलेखालय (वीर पुस्तकालयको चतुर्थ लगतको ५७ नं) मा संग्रहित सुमतितन्त्र नामक ग्रन्थ हस्तलिखित ग्रन्थको रूपमा ताडपत्रमा लेखिएको प्राचीन ग्रन्थ हुनाले जो कोही व्यक्तिले हेर्न पाएको हुदैनन्। यही ग्रन्थलाई रूपान्तर गरी छापिएको हुँदा सो पुस्तक साधारण विद्यार्थीले चाहीं हेरेको होला नहोला तर इतिहासविद् विद्वानहरूले चाहीं अवश्य पनि हेरेको होला भन्ने ठान्दछु। यो पुस्तक त्रि.वि. अन्तर्गत पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले वि.सं. २०३५ सालमा छपाएको थियो।

यस सुमतितन्त्रको मूलमा लेखिएको महत्वपूर्ण पाठांश यस्तो छ-

जातो दुर्योधनो राजा कलि..... प्रवर्तते ।
युधिष्ठिरो महाराजो दुर्योधनस्तयोः पि वा ।
उभौ राजौ सहस्रे द्वे वर्षन्तु सम्प्रवर्तति ।
नन्दराज्यं शताष्टञ्च श्चन्द्रगुप्तस्ततो परे
राज्यङ्कुरोति तेनापि द्वात्रिंशच्छाधिकं शतम् ।
राजा शद्रक देवश्च वर्ष सप्ताब्धि चाश्विनौ
शक राजा ततो पश्चाद्द सुरन्ध कृतन्तथा ।
इत्येते ..... षितम्मह्यं ज्ञेया राजा क्रमेण तु ।
(सुमतितन्त्रे ताडपत्रे २ ख पत्रे)

सोही दोश्रो पत्रको किनारामा थपेको पाठ यसरी छ-

.....कृत अम्बरग्नित्ति.....
...ी मान देवाब्द प्रयुज्यमाना एतानि पिण्ड.....

पत्र संख्या देखिंदैन भनी थपेको अर्को पाठ यसरी छ -

युधिष्ठिर दुज्जोधन उभौ राज्याब्द २००० नन्द राज्याब्द ६००
चन्द्र गुप्त राज्याब्द १३२ सुद्रक देव राज्याब्द २४७ शक राज्याब्द
४६६ मानन्देवस्य राज्याब्द ३०४
(लिच्छवि संवतको निर्णय पृष्ठ ४१६)

यति भए पछि मूलपाठको अनुवाद गर्दा यसरी गरिएको छ -

दुर्योधन राजा भएपछि कलियुग लाग्नेछ । राजा युधिष्ठिर र राजा दुर्योधनको संवत २००० वर्षसम्म चल्नेछ । त्यसपछि ६०० वर्षसम्म राजा नन्दको संवत चल्ने छ । त्यसपछि १३२ वर्षसम्म राजा चन्द्रगुप्तको संवत चल्नेछ । त्यसपछि २४७ वर्षसम्म राजा शुद्रक देवको संवत चल्ने छ । त्यसपछि ४६६ वर्षसम्म शक राजाको संवत चल्ने छ । राजाहरूका यी संवत बताइए । त्यसपछि ३०४ वर्षसम्म राजा मानदेवको संवत चल्ने छ । (लिच्छवि संवतको निर्णय पृष्ठ ४१६-४२०)

माथि उद्धरित सुमतितन्त्र ग्रन्थका मूल वाक्यमा जे कुरा लेखिएका हुन् त्यसबारे इतिहासकारहरू तथा विद्वान वर्गहरू अपरिचित छैनन् । त्यसकारण हरेक इतिहासकारहरूको मुखाग्रमा सुमतितन्त्रको तारिफ मुक्त कण्ठले हुने गरेको पाइन्छ । तसर्थ वि.सं. ६३३ देखि मानदेव संवत चलेको कुराको सबभन्दा बलियो प्रमाण सुमतितन्त्र नै हो भन्ने छाप परिसकेको छ । परन्तु यस मूलवाक्यमा वि.सं. ६३३ मा मानदेव संवत उठेको भन्ने कुरा उल्लेख छैन भन्ने ख्याल राखेको देखिंदैन । तर यस वाक्यमा "शक राज्याब्द ४९६" लेखिएको छैन, "मानदेवस्य राज्याब्द ३०४" उल्लेख छैन म भन्दैन । वरु सुमतितन्त्रमा विक्रम संवत वारे कुनै जानकारी दिइएको पनि छैन र वि.सं. ६३३ मा मानदेव संवत उठ्यो भनेर लेखिएको पनि छैन यो चाहीं भन्नैपर्छ ।

अर्को कुरो नेपालमा विक्रम संवतको व्यवहार लिच्छविकालमा पनि भएको छ भन्ने देखाउने आधार र प्रमाण पनि छैन । यतिसम्म हो कि लिच्छविकालमा चलेको संवतलाई इतिहासकारहरूले शक संवतै हुनुपर्छ भन्ने किसिमले मत जाहेर

गरियो र यसलाई अधिकांश व्यक्तिले समर्थन जनाएको अवश्य हो । सुमतितन्त्रलाई आधार मान्ने हो भने शक संवत भनेको ४९८ सम्म मात्र चल्थो त्यसपछि मानदेव संवत चल्थो भनेर मान्न वाध्य हुनुपर्छ । यस दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने शिवदेव अंशुवर्माको संयुक्त अभिलेख संवत ५२६ सम्म देखिनु त्यसपछि अंशुवर्माको एकल शासन बेलाको संवत ५३५ तथा संवत ५३६ को अभिलेख भेटिएवाट पनि सुमतितन्त्रको भनाइमा शक संवत ४९८ सम्म मात्र चल्थो भन्ने कुरा त्यसै पनि गलत सिद्ध थियो भन्ने बुझ्नुपर्ने हो ।

वास्तवमा साह्रै नै कौतुहल पैदा यस कुराले गराएको छ कि भन्नलाई त सुमतितन्त्रमा शक संवत ४९८ सम्म चल्थो भनी देखाइयो तर वि.सं. ६३३ देखि मानदेव संवत चल्थो यो कुरा सुमतितन्त्रमा छ भनी वारम्बार वि.सं. ६३३ को कुरा मात्र उठाउनुको तात्पर्य के थियो ? बुझ्नु परेको छ ।

तब त्रि.वि.पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट प्रकाशित भएको सुमतितन्त्र नामक पुस्तक खोजी गरें । यो पुस्तकको सम्पादन पं नयराज पन्तद्वारा भएको रहेछ, र त्यस सम्पादन कार्यमा देवीप्रसाद भण्डारी तथा दिनेशराज पन्त पनि संलग्न रहेछ भन्ने बुझियो । सुमतितन्त्रको परिचय लिच्छवि संवतको निर्णय नामक उहाँहरूको पुस्तकमा पनि दिइएको रहेछ । जुन यसप्रकार छ-

ताडपत्रमा भुजिमोल लिपिले लेखिएको सुमतितन्त्र नाउँको एक ग्रन्थ नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालय-वीर पुस्तकालय चौथो ५७) मा छ । ताडपत्रको सो पुस्तकमा जम्मा १५२ पत्र छन् । १४३ पत्रसम्म पत्र संख्या देखिन्छ । अरु पत्रमा पत्र संख्या देखिदैन । एउटा पत्रमा पत्र संख्या १६२ (?) देखिन्छ । यी पत्र १४.७ अंगुल लामा र २.८ अंगुल चौडा छन् । ताडपत्रका दुवै पृष्ठमा भुजिमोल लिपिले लेख लेखिएको छ । एक पृष्ठमा घटीमा ५ पंक्ति र बढीमा ७ पंक्ति छन् । पंक्ति पिच्छे घटीमा ३६ र बढीमा ५६ अक्षर छन् । ६२ पत्रसम्म एक थरि हस्ताक्षर ६३ पत्र देखि अर्कै थरि हस्ताक्षर छन् । ६२ पत्रसम्म पत्र संख्या अक्षराडुमा छ । ६२ पत्रसम्म पनि गणित गर्दा भने अक्षराडु छैन । (लिच्छवि संवतको निर्णय पृष्ठ १२१)

सुमतितन्त्र नामक ग्रन्थ वारे देवीप्रसाद लंसालले लेखेको सुमतितन्त्र शीर्षकको लेख पुरातत्व विभागको मुखपत्र प्राचीन नेपाल अंक १ मा प्रकाशित छ । यसमा भनिएको छ -

१. ... वीर पुस्तकालयमा रहेको पुस्तकको लिपि ताडपत्रको अध्ययनबाट भन्न सकिन्छ कि पुस्तकको आजसम्मको आयु ५५०-६०० वर्षभन्दा कमको छैन ।

२. सुमतिले आफ्नो तन्त्र प्राचीन सूर्य सिद्धान्तको आधारमा लेखेका छन् । उक्त सूर्य सिद्धान्त हाल उपलब्ध छैन । वर्तमान सूर्य सिद्धान्त र सुमतितन्त्रमा दिइएको विषय मिलाएर हेर्दा परस्पर भिन्नता पाइन्छ ।

३. लिपिकारको दोषबाट पुस्तकका पंक्तिहरू अशुद्ध छन् ।

४. सुमतिको मतानुसार युधिष्ठिरको राज्यकाल भन्दा दुइ हजार वर्षपछि नन्दको राज्याभिषेक भएको थियो भन्ने देखिन्छ तर..... विष्णुपुराणमा परीक्षितको जन्म भन्दा एक हजार पन्ध्र वर्षपछि नन्दको राज्याभिषेक भएको थियो ।

५. यो सुमतितन्त्र नेपालमा निकै आदरणीय थियो र यसको प्रतिलिपि पनि भइरहन्थ्यो । आज मूल पुस्तक उपलब्ध छैन तापनि वीर पुस्तकालयमा रहेको पुस्तक मूल पुस्तकबाट प्रतिलिपि भएको बुझिन्छ ।

६. यसमा मानदेव राज्याब्दको उल्लेख छैन । नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयमा रहेको पुस्तकको अन्त्यमा रहेको फोटो गरिएको पत्रबाट बुझिन्छ । त्यसको मूल पुस्तक मानदेव प्रथमका राज्याब्दको प्रचलनपछि प्रतिलिपि गरिएको थियो । अतःएवं त्यस पुस्तकमा मानदेव राज्याब्द ३०४ समेत थपिएको देखिन्छ ।

(प्राचीन नेपाल अंक १ पृष्ठ ६)

(मेरो पिताजी श्री शङ्करमान राजवंशीले लेख्नुभएको "सुमतितन्त्र-एक अध्ययन" भन्ने लेखमा सुमतितन्त्रमा उल्लेखित मानदेव संवत चाही अप्रमाणिक देखिन आउँछ भनी सन्दर्भ अनुसन्धानात्मक त्रैमासिक अंक २ (२०३५ श्रावण-असोज) मा प्रकाश गर्नुभयो । त्यसको कारणहरू यसरी दिइएको छ-

१. सुमतितन्त्रको दोस्रो पत्रमा उल्लेखित २ श्लोकमा युधिष्ठिरादि संवत भएको मूल श्लोकमा मानदेव संवतको उल्लेख छैन ।

२. राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको सुमतितन्त्र नाम ग्रन्थ ..... प्राचीन भुजिमोल लिपि छ । ..... अन्तिम पत्रमा संवतहरूको नाम उल्लेखित लिपि चाहिँ प्रचलित पाचुमोल लिपि छ । त्यसको मसी पनि गाढा पाको खालको छैन । ..... दोस्रो पत्रको किनारामा "कृत अम्बरागिन मानदेवाब्द प्रयुज्य माना एतानि पिण्ड" भनी लेखेको .... पछि थपेको भन्ने स्वतः थाहा हुन्छ ।

३. मानदेव संवत.....थप्न सक्ने मानिसले मानदेव संवतको कुनै मितिको गणनाद्वारा उदाहरण दिन सक्नुपर्ने हो तर सो दिइएको छैन । यसबाट मानदेव संवत अडकल थपुवा भन्ने स्वतः देखिन्छ ।
४. सुमतितन्त्रको अन्तिम पत्रमा ग्रन्थ सारेर पूरा गरेको मिति ..... ने.सं. ४८५ मा सारेर पूरा गरेको स्पष्ट छ ..... मानदेव संवत थप्ने मानिसलाई शक ८०२ मा नेपाल संवत चलेको ज्ञान थियो भन्ने कुरामा शंका हुँदैन ।
५. यस्तै गरी १५ वटा कारणहरू दिइ सुमतितन्त्रमा उल्लेखित मानदेव संवत कल्पित एवं थपुवा तथा अशुद्ध भइ अप्रामाणिक छ भनी सिद्ध गर्नु भएको छ ।

यी तमाम कारणहरूमा शंका निवारण भएको छैन तापनि इतिहासकारहरूले सुमतितन्त्रलाई नै प्रामाणिक मान्नुको साथै लिच्छविकालमा चलेको संवत बारे यसले निर्णायक भूमिका निर्वाह गर्छ भनि मान्नु थाले । तर मेरो पिताजी ती कुरा मान्न कदापि राजी हुनुहुन्नथ्यो तसर्थ लिच्छविकालमा चलेको संवत विवादको निराकरण गर्न उद्यत रहनु भएकोले उहाँले "लिच्छवि संवतको परिचर्चा" नामक पुस्तक पनि लेखि प्रकाशित गर्नु भो र सो पुस्तकको प्रथम परिच्छेदमा यी प्रश्नहरू पनि उठाउनु भएको छ ।

१. सुमतितन्त्रका ग्रन्थकारले लेखेको छ । शक संवत ४८८ सम्म मात्र चल्थो भनी मूल वाक्य उल्लेख गरेको छ तर अंशुवर्मा भन्दा अघिको संवतलाई शक संवत मानेपछि हामी कहाँ अभिलेखको संवत ५२६ सम्मको भेटिएकोलाई के भन्ने ?
२. शक संवत भनेको चैत्रादि संवत (चैत्र महिनादेखि शुरु हुने) हो तर अभिलेखमा संवतहरू सबै कार्तिकादि (कार्तिक महिनादेखि शुरु हुने) संवत भएको यथार्थ सत्यलाई स्वीकार्ने या अस्वीकार्ने ?
३. सुमतितन्त्रमा शक ४८८ पछि नेपाल संवतको आरम्भ शक ८०२ दिइएको छ । शक ४८८ बाट शक ८०२ को बीचमा ३०४ वर्षको इतिहास लुप्त हुने हुनाले कुनै एक टिप्पणीकारले ३०४ वर्ष जोडेर त्यसलाई मानदेव संवत कल्पना गरेको यथार्थ प्रष्ट देखिएकोलाई के भन्ने ?
४. शक संवत चैत्रादि हो भन्ने निर्विवाद भएको हुँदा कार्तिकमा ४८८ भइ रहेको शक संवत जेष्ठमा ४८८ हुन जान्छ । अंशुवर्माको वृद्धमतीको संवत २८ को

अभिलेख जेठ महिनाको भएकोले अभिलेखको संवत जेठमा ४८८ जोड्दा शक ५२८ हुने भयो । तर हामी कहाँ पाइएको अभिलेखहरू हेर्दा संवत ५२६ पछि २८ आएको हुनाले त्यसबीचको दुई वर्षको समयावधि इतिहासमा सधैं लुप्त भइरहने हुनाले ती दुई वर्षको समयको पनि इतिहास देखिनुपर्छ ?

यी सबै कारणहरू हेर्दा मानदेव संवत पक्कै अप्रामाणिक नै हो भन्ने ठहर हुन्छ । परन्तु मलाई साँच्चै कौतूहल लागेको विषय मानदेव संवत थपुवा हो भन्नेतिर भन्दा पनि आजसम्म कसैले औल्याउन नसकेको विषय भनेको वि.सं. ६३३ किन प्रयोग गरियो भन्नेमा छ । सुमतितन्त्र नामक मुद्रित ग्रन्थको एक एक पाना पल्टाई हेरेरिदा पनि वि.सं. ६३३ मा मानदेव संवत उठ्यो भनेर लेखिएको कुरो कहिँ भेटिएन ।

त्यसपछि पिताजीका पूज्य गुरु श्री नयराज पन्तज्यूद्वारा लिखित "लिच्छवि संवतको निर्णय" नामक ग्रन्थ फेरि पल्टाइ हेरेँ । यस पुस्तकको चौथो परिच्छेदमा सुमतितन्त्रको परिचय दिइएको छ ।

यसमा लेखिएको छ-

१. ....मानदेवदेखि अंशुवर्मासम्मका नेपालका लिच्छवि राजाहरूले व्यवहार गरेको संवत वि.सं. १३५ देखि उठेको शक संवत हो र अंशुवर्माको समयदेखि व्यवहारमा आएको संवत चाहिँ वि.सं. ६३३ देखि उठेको मानदेव संवत हो । यसलाई पुष्टि गरिदिने सबभन्दा बलियो प्रमाण सुमतितन्त्र नै हो । सुमतितन्त्र नभेटिएको भए लिच्छवि संवतको निर्णय गर्न ज्यादै गाह्रो पर्दथ्यो । ..... (लि.सं. को निर्णय, पृष्ठ १२१)
२. ताडपत्रमा भुजिमोल लिपिले लेखिएको सुमतितन्त्र नाउको एक ग्रन्थ नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालय (वीर पुस्तकालय चौथो ५७) मा छ । ताडपत्रको सो पुस्तकमा जम्मा १५२ पत्र छन् । ... ताडपत्रका दुवै पृष्ठमा भुजिमोल लिपिले लेखिएको छ । .....६२ पत्रसम्म एकथरी हस्ताक्षर, ६३ पत्रदेखि अर्कै थरी हस्ताक्षर छन् । ६२ पृष्ठसम्म पत्र संख्या अक्षराङ्कमा छ । (लि.सं. को निर्णय पृष्ठ १२१)
३. वाग्वतीको दक्षिण किनारामा रहेको नेपालको शहरमा पशुपतिको नजिकै भनी लेखिएकोले यो पुस्तक पाटनमा वि.सं. १४३१ माघ ५ गते सारि सिद्धिएको देखिन्छ । (लि.सं. को निर्णय पृष्ठ १२३)
४. वि.सं. ५५६ देखि वि.सं. ६८५ भित्र बनेका ग्रन्थमा अयनांशको चर्चा देखिएन वि.सं. ८६१ देखि बनेका

- २६) "सततसरलकान्तस्वाङ्गशोभासमृद्धः" लि. अभिलेखबाट
 २७) विमलसङ्गको यही अभिलेखको दोस्रो श्लोक पहिलो पाऊ ।
 २८) किष्कुर्वितस्तौ हस्ते च, -

विश्वप्रकाशकोश, लट्टिकम् किष्कुर्वहस्ते वितस्तौ च, -२३४८
 किष्कुर्वयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेपिच'

अथवा- 'किष्कुर्वयोर्वितस्तौ च प्रकोष्ठेपि करेऽपिच ।' इति
 मेदिनी ३।२।३

प्रादेशतालगोकर्णस्तर्जन्यादियुते तते

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तर्जादशाङ्गुलः

१२४०-४१ अमरकोश

तर्जनीसहिताङ्गुष्ठे विस्तृते प्रादेशः - बूढी औलो र चोर
 औलो फैलाएर नापेको नापो, -एक कुरेत ।
 मध्यमासहिताङ्गुष्ठविस्तारे तालः- बूढीऔलो र माभी औलो
 फैलाएर नापेको नापोको नाम-ताल । अनामिकायुतेङ्गुष्ठे
 गोकर्णः बूढी औलो र साहिली औलो फैलाएर नापेको
 नापोको नाम-गोकर्ण- (गाईको कान बराबर) कनिष्ठा-
 सहितेऽङ्गुष्ठे विस्तृते वितस्तिः बूढी औलो र कान्छी औलो
 फैलाएर नापेको नापोको नाम वित्ता (मानिसका औला
 हात, खुट्टा, उचाइ, मोटाइ पनि अलग अलग हुने हुँदा
 स्वभावतः हात वित्ता कुरेत ताल गोकर्ण आदि नापोमा
 फरक नै देखिन आउँछ, त्यसमा पनि लिच्छविकालमा
 किष्कुको ठीक मानक कसरी निकालिन्थ्यो । यो पनि
 विचारणीय नै छ । बयानको हिसाबले मानदेवको उचाइ

त अनन्यसाधारण त थियो, तर असम्भव नै काल्पनिक
 थिएन नै । यसैले मैले सबै विचार गरेर ९ वित्ता उचाइ
 भनेको अहिलेको हिसाबले मोटामोटी ६ फुट चानचुन
 लेखेको हुँ । (यूरोपका एक राजकुमारको उचाइ ६ फुट
 ४ इञ्च थियो भन्ने कुरा यहाँ सम्झना हुन्छ ।)

- २९) बाहूँ हस्तिकरोपमं स शनकैः स्पृष्ट्वाब्रवीद् गर्वितम्
 लि. अभि. १३ पृ.।
 ३०) यही विमलसङ्गको अभिलेखको पहिलो श्लोक ।
 ३१) उही
 ३२) उही - दोस्रो श्लोकको दोस्रो आधी
 ३३) लि. अभिलेख ५४ पृ.
 ३४) उही ५५-५६ पृ.
 ३५) उही ५०-५१ पृ.
 ३६) उही ५-६ पृ. तथा ५७-५८ पृ.
 ३७) उही
 ३८) सुदर्शनराज तिवारीको उडन्ते कल्पना भ्रष्ट पाठको खण्डन
 गर्न उनको उद्धरण मैले यहाँ दोहोर्‍याउन आवश्यक
 ठानिन । किन भने श्यामसुन्दर राजवंशीले नै "अत्यन्त
 भ्रामक, अविश्वसनीय मनगढन्ते" कल्पना भनी खण्डन
 गरिसकेको हुनाले त्यसको पिष्टपेषण किन गरिहने ?
 जिज्ञासु पाठकले प्रा. नेपाल १५३ अङ्क र ब्रिक एण्ड बुल
 १३८-३९ तथा १४६ पृष्ठ हेर्न सक्नेछन् ।

ग्रन्थमा अयनांशको चर्चा देखियो ..... यसकारण वि.सं. ६३३ देखि ८३७ भित्रको कुनै वर्षमा सुमतितन्त्र बनेको हुनुपर्छ भनी हामीले माथि जो लेखेका थियौं, सो कुरा गणितको दृष्टिबाट पनि ठीक देखिन आएको छ । यसकारण सुमतितन्त्र लिच्छविकालमा बनेको ग्रन्थ हो भन्ने कुरामा केही शंका छैन ।

(लि.सं. को निर्णय पृष्ठ १५२/१५३)

५. विक्रमको सातौं शताब्दीको उत्तरार्धका नेपालका लिच्छविकालका राजा अंशुवर्मा आफूमा भगवत्पशुपति भट्टारक पादानुगृहीतः (भगवान पशुपतिनाथको पाउको अनुग्रह पाएका) भन्ने विशेषण जोड्थे । यो विशेषण उनका प्रत्येक जसो अभिलेखमा भेटिन्छ । अंशुवर्माभन्दा अधिका नेपालका शासकले भगवत्पशुपति भट्टारक पादानुगृहीतः भन्ने पदवी लिएको देखिदैन ।

(लि.सं. को निर्णय पृष्ठ १७८/१७९)

६. सुमतितन्त्रको मूल सूर्य सिद्धान्तलाई सबभन्दा शुद्ध सिद्धान्त भनी वराह मिहिरले बोल्नु, सुमतितन्त्रमा उल्लिखित संवत अनुसार मात्र अंशुवर्मा र उनी भन्दा पछिको लिच्छविकालका अभिलेखका तिथि मिति गणनाबाट मिल्नु, अंशुवर्माको वारको प्रयोग गर्न थाल्नु, सुमतितन्त्रकारले र अंशुवर्माको पनि आफूलाई माहेश्वर भन्नु इत्यादि देखिएकोले सुमतितन्त्र अनुसारको गणनापद्धति चलाउने कामका अग्रसर अंशुवर्मा नै देखिन आउँछन् ।

(लि.सं. को निर्णय पृष्ठ १७८)

सुमतितन्त्रको बारेमा लेखिएका यी व्याख्याहरूबाट यी ग्रन्थ नेपाल खाल्डो भित्र वि.सं. ६३३ देखि ९३७ को बीचमा रचना भएको हुनुपर्छ भन्ने अडकल सम्म भने देखियो । तर अडकल भन्ने कुरा सत्य पनि हुनसक्छ, असत्य पनि हुन सक्छ । त्यसकारण यतिले अकाट्य प्रमाणको रूपमा आफ्नो सिद्धान्त दर्शाई सिद्ध गर्न सकेको भने विल्कुलै छैन ।

“लिच्छवि संवतको निर्णय” नामक सो ग्रन्थको पहिलो परिच्छेदमा वि.सं. ६३३ देखि नेपालमा नयाँ संवत् चलेको थियो भन्ने कुराको प्रमाण भनेर नेपालमा र भोटमा गरी जम्मा ४ वटा पाइएका छन् भनी दिइयो । ती हुन्

- १) सुमतितन्त्रको मूलवाक्य
- २) सुमतितन्त्रमा पछि पछि थपिएका वाक्य
- ३) वि.सं. १७१२ मा सारिएको हरिवंशको पुष्पिका वाक्य
- ४) भोटका स सक्थ पान चैन (वि.सं. १२३८-१३०८) को वाक्य
(लि.सं.को निर्णय पृष्ठ १)

माथि उल्लिखित ती चारैवटा प्रमाण भनिए पनि ती श्रोतलाई लिच्छविकालको समकालीन श्रोत हो भनी सिद्ध गर्न सकेको छैन र त्यसबाट वि.सं. ६३३ मा मानदेव संवत उठेको प्रमाण भनी सिद्ध गर्न सकेको पनि छैन । वरु ठीकै छ, सुमतितन्त्रमा शक संवत ४९८ सम्म चल्यो भनेकै छ, त्यसैलाई प्रमाण मानी शक संवत ४९८ देखि मानदेव संवत उठेको भनी गणना गरी देखाइ दिएको भए हुन्थ्यो । त्यसो नगरी वि.सं. ६३३ किन लिनुपर्ने ? फेरि त्यस ६३३ बाट १३५ घटाउने किन ? सोभै ४९८ शकलाई दरिलो आधार मानेर गणना गर्दा पनि हुनेमा किन गरिएन भनी जिज्ञासा बढ्न थाल्यो ।

यसबाट के सिद्ध हुन आउँछ भने शक संवत भन्नासाथ चैत्रादि संवत हुन्छ, तर लिच्छविकालका अभिलेखमा भएका सम्पूर्ण संवत कार्तिकादि हो भन्ने कुरा स्वीकार नगरी सुखै छैन । त्यसैले शक संवत पनि कार्तिकादि हुनसक्छ, भन्नुपर्ने खण्ड आउने भयो । तब शक संवत ४९८ लाई कार्तिकादि शक मानेर अवश्य गणना गरी हेरियो होला तर च्याड्याड कही मिलेन । अनि केही सीप नलागेर वि.सं. ६३३ लाई समाल्ने युक्ति सुभिएको हो भन्ने देखियो र तात्पर्य बुझियो ।

हेर्दै जाँदा, उक्त ग्रन्थको दोश्रो परिच्छेदमा यसरी लेखिएको छ-

अंशुवर्मा देखिका लिच्छवि राजाहरूले व्यवहार गरेको संवत वि.सं. ६३३ देखि उठेको हो भनी सकादा अभिलेखका सबै मिति ट्वाक्क मिल्छन् । (लि.सं. को निर्णय पृष्ठ ७)

अभिलेखमा भएको सबै मितिहरू भनेको यी नै हुन्-

१. संवत ३१ द्वितीय पौष शुक्लाष्टम्याम्
(भक्तपुर इनायचोको अभिलेखको मिति)
२. संवत ३४ प्रथम पौष शुक्ल द्वितीयायाम्
(पाटन सुनधाराको अभिलेखको मिति)
३. संवत् ३१ माघ शुक्ल त्रयोदशी तिष्यनक्षत्र आइतबार
(चाँगुको अंशुवर्माको अभिलेखको मिति)
४. संवत ३०१ वैशाख शुक्ल सप्तमी तिष्यनक्षत्र आइतबार सिद्धयोग
(केसर पुस्तकालयमा रहेको ६९९ संख्याको सौश्रुती संहिता सहोत्तरा नामक ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यको मिति)

माथि उल्लेखित अभिलेखका मितिहरुमा सुमतितन्त्रको मूल मर्मलाई अंगीकार गर्ने हो भने शक संवत ४९८ लाई लिनुपर्छ, वि.सं.६३३ लाई होइन ।

- १) संवत ३१ द्वितीय पौष शुक्लाष्टम्याम्
अभिलेखको संवत ३१ = (=४९८+३१)= शक ५२९
- २) संवत ३४ प्रथम पौष शुक्ल द्वितीयायाम्
अभिलेखको संवत ३४ = (=४९८+३४)= शक ५३२
- ३) संवत ३१ माघ शुक्ल त्रयोदशी तिष्यनक्षत्र आइतबार
अभिलेखको संवत ३१ = (=४९८+३१)= शक ५२९
- ४) संवत ३०१ वैशाख शुक्ल सप्तमी तिष्य नक्षत्र आइतबार
सिद्धयोग
अभिलेखको संवत ३०१ = (=४९८+३०१)= शक ७९९

यदि अंशुवर्मादेखि लिच्छवि राजाहरुले व्यवहार गरेको मानदेव संवत पनि कार्तिकादि र अंशुवर्मा भन्दा अघि व्यवहार भएका संवतलाई शक संवत भन्ने हो भने शक संवत पनि कार्तिकादि मान्नुपर्नेछ । कार्तिकादि मान्ने हो भने अभिलेखको संवत ३१ हुँदा शक पनि ५२९ मात्र हुने भयो । अन्यथा शक संवत ५२९ को कार्तिक देखि ५३० को आश्विनसम्म रहन्छ भनियो भने यहाँनिर शक संवतलाई कार्तिकादि संवत कदापि मान्नु हुँदैन ।

तर यसो नगरी लिच्छवि संवतको निर्णय नामक ग्रन्थमा यसरी दिइएको छ-

अभिलेखको संवत ३१ (= ६३३+३१)=वि.सं. ६६४

यताबाट यो अभिलेख वि.सं. ६६४ मा राखिएको देखिन्छ ।

अब यो गणनाबाट सिद्ध गरिन्छ ।

अंशुवर्मादेखिका लिच्छवि राजाहरुले व्यवहार गरेको संवत कार्तिकादि थियो भन्ने कुराको संकेत अनन्त लिंगेश्वरमा रहेको नरेन्द्र देवको अभिलेखबाट पाइन्छ ।

यसकारण अभिलेखको संवत ३१ वि.सं. ६६४ को कार्तिक देखि वि.सं. ६६५ को आश्विनसम्म रहन्छ ।

विक्रम संवतबाट १३५ घटाए शक संवत आउँछ । यसकारण वि.सं. ६६४ (=६६४-१३५).शक ५२९ हुन्छ । यसकारण

अभिलेखको संवत ३१ शक संवत ५२९ कार्तिक देखि ५३० आश्विनसम्म रहन्छ ।

(लि.सं. को निर्णय पृष्ठ ८)

निर्णायकज्यूले प्रयोग गर्नुभएको माथि उल्लेखित युक्तिले चाँगुको निरपेक्षको अभिलेख तथा पशुपति सूर्यघाटको विजयवतीको अभिलेखलाई ठ्याम्मै विसेर बुझ्न पचाएको देखायो । किन भने अंशुवर्मा भन्दा अघि व्यवहृत भइरहेका संवत पनि कार्तिकादि संवत र अंशुवर्मादेखि प्रयोग गरेको २९ देखिका संवत पनि कार्तिकादि भन्ने कुरा अभिलेखहरुले नै सिद्ध गराइसकेको कुरा हुन् ।

निर्णायकलाई वडो आपत पारेको कुरा यही कि सोभै सुमतितन्त्रको शक संवत ४९८ प्रयोग गर्दा शक संवतलाई कार्तिकादि सिद्ध गर्न सकेनन् । शक संवतलाई कार्तिकादि मानेर अभिलेखको संवत ३१ लाई शक संवत ५२९ को कार्तिक देखि ५३० को आश्विनसम्म रहन्छ भन्न पाउने स्थिति नै आएन । त्यसो भएपछि शक ४९८ को सट्टा वि.सं. ६३३ प्रयोग गर्ने तिर दाउ सुफियो र अभिलेखको संवत ३१ लाई वि.सं. ६६४ को कार्तिकदेखि ६६५ को आश्विनसम्म रहन्छ भन्न पाइयो । तब वि.सं. ६६४ र वि.सं. ६६५ बाट १३५ घटाइ दियो भने शक ५२९ को कार्तिक देखि ५३० को आश्विनसम्म रहन्छ भन्न पाइयो । यसरी घुमाउरो पाराले शक संवतलाई चैत्रादि नै स्वीकार गरी ढाँटेको चालै पाएनन् ।

किनभने अंशुवर्मा भन्दा अघि व्यवहार भएको संवत चाहे शक संवत भनियोस् चाहे लिच्छवि संवत भनियोस् चाहे जुनसुकै संवत भनियोस् त्यो कार्तिकादि संवत थियो भन्ने कुरा निर्णायकलाई भलिभाँति ज्ञात भएको कुरा हो र अंशुवर्मा देखिका लिच्छवि राजाहरुले व्यवहार गरेको संवत पनि कार्तिकादि थियो भन्ने पनि थाहा भएकै कुरो भयो । भने सोभै अभिलेखको संवत ३१ मा ४९८ जोडेर = शक ५२९ गरेको हुनुपर्ने । यसरी ती दुवै संवत कार्तिकादि संवत भएपछि अभिलेखको संवत ३१ भनेको शक ५२९ को कार्तिक देखि शक ५३० को आश्विनसम्म रहन्छ भन्ने सवालै आउँदैन । त्यसो त अभिलेखको संवत ३१ चाही कार्तिकादि संवत भएर शक संवत चाही चैत्रादि भएमात्र यी कुरा सम्भव हुने हो । अतएव, लिच्छवि संवतको निर्णयले आखिरमा आएर शक संवत भनेको चैत्रादि संवत नै हो भन्ने स्वीकार गरेकै ठहरियो । अंशुवर्मा देखिको संवतलाई त मानदेव संवत हो भनी जवरजस्ती मिलाउन खोजियो तर अंशुवर्मा

भन्दा अधि व्यवहृत संवत (जुन कार्तिकादि संवत हो) त्यसलाई कुन संवत भनी ठेगान गर्ने हो ? त्यो कुरामा भने निर्णायक सोह्रै आना असफल भएको छ । कटु सत्य यही नै देखियो ।

एवं तरिकाले बाँकी अर्को तीन वटा मिति मध्ये अर्को अभिलेखको संवत पनि ३१ नै भएकोले यसलाई पनि शक संवत ५२९ को कार्तिकदेखि ५३० को आश्विनसम्म रहनेछ भनियो । अर्को अभिलेखको संवत ३४ लाई शक ५३२ को कार्तिक देखि ५३३ को आश्विनसम्म रहन्छ भनियो र अर्को चौथो चाही अभिलेखको संवत ३०१ लाई शक संवत ७९९ को कार्तिकदेखि संवत ८०० को आश्विनसम्म रहन्छ भनी गणना गरी देखाइयो । यी कुराको कुनै तूक नै रहेन । त्यसकारण यी सम्पूर्ण गणना इतिहासको निमित्त सिद्धान्तहीन र अर्थहीन कुरा हुन् भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।

केसर पुस्तकालयमा रहेको ६९९ संख्याको सौश्रुती संहिता सहोत्तरा नामक ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा उल्लेखित संवत ३०१ को मितिको सम्बन्धमा निर्णायकज्यूको सुपुत्र दिनेशराज पन्त उहाँ पनि गन्यमान्य इतिहासकार मध्ये एक मानिएको व्यक्ति हुनुहुन्छ । उहाँको अभीष्ट भने वेग्लै पाराको पाइयो । जुन सहोत्तरा नामक ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यको अर्थ उहाँको यसरी छ -

ठूलो सफा कीर्ति भएका उदाएका चन्द्रमाको जस्तो प्रकाश भएका राजा मानदेवको विजय राज्यमा संवत ३०१ मा सबै जनाको मनलाई आनन्द दिने र पुण्य दिने वसन्त ऋतुमा वैशाख शुक्ल सप्तमी तिष्य नक्षत्र आदित्यवार सिद्धयोगमा
(लिच्छविकालमा चलेको संवत पृष्ठ ५, ६)

यहाँ संवत महीना पक्ष तिथिको साथै वार योगको उल्लेखसमेत आएकोले गणना गर्न सजिलो भयो ।

(लिच्छविकालमा चलेको संवत पृष्ठ ६)

अंशुवर्माहरूले प्रयोग गरेको संवत कार्तिकादि हो भन्ने कुरा सिद्ध भएकोले वैशाखमा १ बढाउनुपर्छ ।

(लिच्छविकालमा चलेको संवत पृष्ठ ६)

यहाँनिर सौश्रुती संहिता सहोत्तरामा भएको पुष्पिका वाक्यलाई संवत ३०१ वैशाख शुक्ल सप्तमी तिष्य नक्षत्र आदित्यवार सिद्धयोगको भनी पढिएको छ । सोही लेखमा फेरि उहाँ यसरी पनि लेख्नुहुन्छ ।

जस्तै कि-

३०२+६३३=९३५ गणना गर्दा वि.सं. ९३५ वैशाख शुक्ल सप्तमीमा आदित्यवार तिष्य नक्षत्र सिद्धयोग पर्न आयो र गणना मिल्न गयो ।

(लिच्छविकालमा चलेको संवत पृष्ठ ६)

जसले गर्दा लिच्छवि संवतको निर्णय जुन गरिएको छ त्यसमा कुनै न्याडठ्याड मिलेको छैन भन्ने सावित भयो ।

निर्णायकज्यूले गर्नु भएको संवत गणनामा न्याडठ्याड मिलेन किनकी उहाँले शक संवतलाई चैत्रादि संवत नै हो भनेर बाध्य भई स्वीकार्नु परेको छ, तब लिच्छवि कालमा चलेका संवतहरू सबै कार्तिकादि संवत भएवाट उहाँको सिद्धान्त जरैदेखि निर्मूल छ, यसमा अरु थप व्याख्याको कुनै आवश्यकता छैन ।

निर्णयमा सहायक भई भूमिका निभाउने दिनेश राज पन्तजीले मानदेव संवतको सम्बन्धमा अभिव्यक्त गरेका मत वारे केही टिप्पणी गर्नु आवश्यकता देखिएको छ । किनकी उहाँले मानदेव संवतलाई कार्तिकादि संवत भनेरै मान्नुभएको छ तर त्यही कार्तिकादि संवत कार्तिकमा ३०१ भएर वैशाखमा ३०२ हुन्छ, भन्ने मत जाहेर गरेको छ के यो अतिवादी भएन र ? यस सम्बन्धमा मैले पहिले पनि औल्याइ सकेको हुँ तर उहाँले मेरो कुरालाई बुद्धि दारिद्र्य भनी गाली गरी टार्नुभयो ।

यदि उहाँको भनाइ जस्तै सहोत्तरा संहिताको मानदेव संवत ३०१ वैशाख पुगेपछि ३०२ हुने भए ग्रन्थकारले संवत ३०२ किन लेखेनन् । अरु उदाहरण के दिउँ स्वयम् सहोत्तरा संहितामा भएको मिति पनि संवत ३०१ मात्र होइन वैशाख शुक्ल सप्तमी नै दिइएको छ । तब यो कुरा न्याडठ्याड मिल्ने भएन मात्र होइन हास्यास्पद समेत भएन र ! तसर्थ उहाँको यस प्रकारको युक्तिलाई हामी सही युक्ति कदापि मान्न सक्दैनौं । परन्तु उहाँहरू जस्तो दिग्गज विद्वान हामी होइनौं । तापनि उहाँहरूको युक्ति र सुमति तन्त्र तथा सहोत्तरा संहितामा उल्लेख भएको मितिलाई तुलना गरी कुन सही कुन गलत छुट्याउने विवेक हामीमा पनि छ त्यसकारण लिच्छवि संवतको निर्णयद्वारा नेपालको इतिहास शुद्धसँग लेखिदैन भन्ने सिद्ध भएको छ र यस सम्बन्धमा अरु इतिहासकारले पनि पुनर्विचार गर्नु आवश्यक छ । साथै नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान जस्तो गरिमामय संस्थावाट पनि यस्ता गम्भीर त्रुटीहरू सच्याउन पुनर्पहल गराउनु आवश्यक भइसकेको छ ।

मानदेवका पालाको विमलसङ्घको अभिलेखको यथार्थ अर्थ र व्याख्या

(वि. सं. ५४३)

- ज्ञानमणि नेपाल

पशुपति चौपाटन मूलराजमार्गबाट पूर्वतर्फ दक्षिणामूर्ति निस्कने ओढालो गल्लीमा दायाँपट्टी गहिरोमा बिना मन्दिरको लिच्छविकालिक सुन्दर शिवलिङ्ग रहेको छ। यसको जलहरीमा अभिलेख कुँदाएर सार्थवाह रत्नसङ्घले रत्नेश्वर महादेवको स्थापना गरेका थिए।^(१) यसको आसपासमै उनै सार्थवाह रत्नसङ्घले बाबु प्रभु सङ्घको नाउँमा प्रभुकेशवर शिवलिङ्ग स्थापना गरेका थिए।^(२) त्यहीनेर बारीमा हालसालै अर्थात् २०५७ वैशाखमा घर बनाउन भनेर एकजना व्यक्तिले जग खन्दा त्यस्तै प्रकारको प्राचीन अभिलेखयुक्त जलहरीसहितको शिवलिङ्ग भूगर्भमा पुरिरहेको फेला पयो। सो जलहरीयुक्त शिवलिङ्गलाई भिकेर मन्दिरविहीन शिवलिङ्गको छेउको साँघुरो पेट्टीमा थन्क्याएर घर बनाइएछ। सो समाचार पाएपछि पुरातत्त्व विभागद्वारा सो अभिलेख पढी २०५७ वैशाख ३० गतेको गोरखापत्रमा त्यसको विवरण छापियो, सोको सारांश यस्तो थियो:-

“पशुपतिक्षेत्र चौपाटनस्थित रत्नेश्वर शिवलिङ्ग नजिकै शारदा अधिकारीले घर बनाउन जग खन्दा फेला परेको अभिलेख नेपालको प्राचीन इतिहाससम्बन्धी थप जानकारी पाउन उपयोगी हुने देखिन्छ।...

... वि.सं. ५४१ पनि आउने अभिलेखको प्रारम्भमा ‘सम्बत् ४०७ आषाढ शुक्ल प्रतिपदा’ उल्लेख गरिएको र अभिलेखमा राजा मानदेवको नाम पनि उल्लेख छ। सो अभिलेखमा बोशिङ्ग्राम दयितापल्लि प्रदेश थोमूङ्ग्राम- जस्ता ठाउँको नाउँ पनि पहिलो पटक देखापरेको छ।

... अभिलेखको मुख्य विषयमा तात्कालिक एक सार्थवाह

(व्यापारीका नाइके) ले आफू एवं राजाको पुण्य अभिवृद्धिको कामना गरी शिवलिङ्ग स्थापना गरेको र शिवलिङ्गको आयस्ताको लागि विभिन्न ठाउँमा भूमिहरू प्रदान गरिएको उल्लेख छ।^(३)

पुरातत्त्व विभागद्वारा प्रेषित राससको यस विवरणको तत्काल हप्तादिन वित्तानवित्तै यसको कडा शब्दमा खण्डन गर्दै सुदर्शनराज तिवारीले गोरखापत्र ०५७ जेठ ७ गतेमा यस्तो प्रतिक्रिया प्रकाशित गराए। सो यसप्रकार छ-

“वैशाख - ३ गते उत्खनित (?) अभिलेख सहितको शिवलिङ्ग २७ दिनपछि राससका लागि समाचार बन्न पुगेको छ र गोरखापत्रमा वैशाख ३० गते प्रकाशित भएको छ। पुरातत्त्वविभागको हवाला दिदै राससद्वारा वितरित (?) खबरले मूल कुराहरू गलत तथा भ्रामक भएको मेरो पूर्व लिच्छवि लिपि तथा संस्कृत भाषाको सीमित दखल मात्रको आधारमा समेत स्पष्ट देखिएको हुनाले यो पत्र लेखिएको हो। सो अभिलेख सहितको शिवलिङ्ग कुनै सार्थवाह वा व्यापारिले राखेको नभई महेश्वर राजा धम्मर (धम्म) देवका छोरा मानदेवले स्थापना गरेका हुन् भन्ने कुरा अभिलेखमै उल्लेखित (?) छ। शिलालेखको ५ सोभो हरफका साथ एक थप पंक्ति तेस्रो पारी कुँदिएको छ। अभिलेखको व्यहोरा यस्तो अर्थ हुन्छ” -

“जल्लादको भाग बन्न गएका दिवंगत महेश्वर धम्मर(धम्म) देवको पुण्यतिथि आषाढ शुक्ल प्रतिपदा सम्बत् ४०७ मा दुःखित राजा मानदेव नौकुण्डमा घ्यू पात्रहरू राखी काटिएको देहको उद्धार गर्न १०० चक्र दक्षिणा (अर्पण) गर्छन्। ज्योतिषाचार्यको राय तथा केदार नाम गरेको बाहुनको रायबाट अन्धो भएर आफैले काटेपछि रगत बग्दा भर्रेको टाउकोमा

बिरामीलाई देखें, अब तिमीलाई पाउँ (हेरुं) कहाँ ? श्रीमानदेवको मनको देव सत्य उजागर गर्ने इच्छा तथा सबैको डर रिस र दुःख तीनवटै हटाउनको लागि साथै राजाहरूको समझ बढाउन र भविष्यमा फेरि कुरा नदोहोर्नाउन आमा राज्यवतीले दिएकी निर्मल भक्ति रूपमा सबै लोकमा शिव शिव ।

जगा ठुमैशिध ग्रामको दक्षिण प्रदेशमा २०० रोपनी आयस्ता १००। तसर्थ शिलालेखबाट मानदेवले आफ्नो बाबुलाई काटेका थिए भन्ने कथा सत्य भएको स्पष्ट पार्दछ । यो कार्य ज्योतिषाचार्य तथा राजपुरोहितहरूले गराएका थिए”^(१४)

यसरी नयाँ प्राप्त लिच्छविकालिक यस अभिलेखको तात्कालिक एक सार्थवाहले आफ्नो राजा मानदेवको पनि पुण्यवृद्धि होस् भनी स्थापना गरी गूठी समेत राखेको छ भन्ने कुरा पुरातत्त्व विभागबाट प्रकाशमा ल्याएपछि यसको खण्डन गर्दै सुदर्शनराज तिवारीले अभिलेख व्यापारीको होइन, स्वयं राजा मानदेवको हो, यसमा उनले आफ्ना बाबुलाई काटेको कुरा छ भनी आफ्नो लिपि ज्ञान र संस्कृतभाषाको ‘सीमित’ ज्ञानको आधारमा प्रतिक्रिया व्यक्त गरेका थिए ।

यसपछि यसमा अरूले चासो दिएको देखिएन । पुरातत्त्व विभागकै लिपिविशेषज्ञ श्यामसुन्दर राजवंशीले तिवारीको उपर्युक्त प्रतिक्रियालाई “अत्यन्त भ्रामक, अविश्वसनीय, एवं मनगढन्ते” कुराले प्रश्न पाउने हो कि ? भनेर विमलसंघको सो अभिलेखको पाठ रोलम्ब पत्रिकाको ‘मिलिनियम इस्यु’ मा तुरुन्तै छापिदिए ।^(१५)

परन्तु तिवारीले राजवंशीको पाठलाई पनि स्वीकार गरेनन्, अर्थ पनि बुझेनन् र गतवर्ष प्रकाशित उनको ‘त्रिक एण्ड बुल’ भन्ने अंग्रेजी किताबमा अभिलेखको अत्यन्तै भ्रामक भ्रष्ट अशुद्ध पाठ पढी अर्थ माथि उल्लिखित गोरखापत्रको प्रतिक्रिया बमोजिम नै दिएका छन् ।^(१६) यसपछि राजवंशीले “त्रिक एण्ड बुल”, भन्ने पुस्तकबाट त मनगढन्ते कथाले नै नेपालको इतिहासमा प्रश्न पाएको देख्दा विद्वज्जगत नै आश्चर्यमा परेको” ठानी यो विवरण सहित “संवत् ४०७ को विमलसंघको शिवलिङ्ग र त्यसमा अंकित दुरुस्त अभिलेख” भन्ने लेख ‘प्राचीन नेपाल’ मा प्रकाश गरेर अर्थ पनि दिने प्रयास गरेका छन् ।

अझै पनि यस शिलालेखको दुरुस्त पाठ र यथार्थ अर्थ खुल्न सकेको देखिएन र पाठकले यो शिलालेख पढेर वास्तव सही अर्थ खुट्याउन पाएका छैनन् । सुदर्शनराज तिवारीले पढेको पाठ र अर्थ त साँच्चै ‘मनगढन्ते’, ‘भ्रामक’ नै हो, त्यसबाट नेपालको इतिहासको तथ्य खोज्ने परम्परा नै दूषित हुने खतरा निश्चित छ । त्यसबारेमा यहाँ धेरै परिचर्चा गरिरहनु व्यर्थ छ ।

यस अभिलेखको तिवारीले पढेको भ्रष्ट पाठ र भ्रामक अर्थ उनकै पुस्तक ‘त्रिक एण्ड बुल’मा छापिइसकेकै छ । यहाँ दोहोर्नाइ रहनु आवश्यक देखिएन । राजवंशीकै पाठ पढाइमा पनि पूर्णता नपाएको र अर्थ गराइमा पनि केही डोढ्याड पर्न आएको देखी पुनः यस अभिलेखको पूर्ण शुद्ध पाठ र यथार्थ अर्थ, व्याख्या गर्नुपर्ने आवश्यक महसुस गरी यो विवरण प्राक्कथनमा राखी अब अभिलेखको मूल, अर्थ, व्याख्यातिर दृष्टि दिनुपरेको छ ।

मानदेवका पालाको विमलसंघको शिवजलहरीको अभिलेख
(वि.सं.५४३)

मूलपाठ

१. संवत् ४०७ आषाढमासे शुक्लपक्षदिवसे प्रतिपदि । निर्दन्तको^(१) नाम गणो नियोगाद् देवातिदेवस्य महेश्वरस्य सन्तप्तजाम्बूनदसिन्धुव(पर्ण^(२)) कुलेभिजज्ञे^(३) भुवि लिच्छवीनाम्^(१)
२. उच्छ्रायतो^(४) यो नवकिष्कुमात्रो^(५) धात्रा निसृष्टो जगतो हिताय यस्योरसो दक्षिणतश्च चक्रम् चिह्नं^(६) (ह्णं) सुरैर्दत्तमतीव भाति^(७) २
३. यो विप्रकेदारमुखेष्वभीक्षणम्^(८) हिरण्यवृष्टिं विसृजत्यनल्पाम्^(९) पुण्याय तस्योत्तमपुण्यकीर्तिः^(१०) श्रीमानदेवस्य हिताय चैव ३
४. सार्थवाहसुतेनात्र^(११) संसारभयभीरुणा दुःखत्रयनिवृत्य(त्य)र्त्यम् भूपतेः पुण्यवृद्धये (४)^(१२) भगवां स्थापितः सम्यक् ४ राज्ञः^(१३) पादप्रसादतः भक्त्या विमलसङ्गेन
५. सर्वलोकशिवः शिवः ५ क्षेत्रं यथा बोशिङ्ग्रामदक्षिणप्रदेशे शतद्वयस्य भूमिः २०० भूय (स्) तत्रैव पञ्चाशतो भूमिः ५० दयितापल्लिप्रदेशे
६. अशीते^(१४) भूमिः ८० थेम्मूङ्ग्राम पूर्वप्रदेशे शतद्वयस्य भूमिः २०० भूय (स्) तत्रैव पञ्चाशतो भूमिः ५०

राजवंशीको पाठ- १. निर्दन्तको, २. जाम्बूनद सिद्ध वनम्, ३. कुलभि जज्ञ । (पहिलो पद्यको यो चौथो पाउ अभिलेखको दायाँपट्टि फट्केमा कुदिएको छ ॥) ४. उच्छ्रायतो । ५. मात्रा । ६. फिर्ण । ७. वा भति । ८. स्वभीक्षणम्, ९. वृष्टि विसृजत्यानल्पाम्, वा वृष्टि विसृज तयान ल्याम् । १०. कीर्तिः । ११. सुतेनात्रि । १२. (यो श्लोकसंख्या मूलमा तल्लो पद्यको पहिलो पाउमा परेको छ ॥) १३. सम्यक ४ - राज । १४. असीते ।

पद्यको अन्वयः-

देवातिदेवस्य महेश्वरस्य नियोगाद्
निर्दन्तकः नाम गणः भुवि लिच्छवीनाम् सन्तप्त
जाम्बूनदसिन्धुवर्णो कुले अभिजज्ञे
जगतः हिताय धात्रा निसृष्टः यः उच्छ्रयतः नव
किष्कुमात्रः (वर्त्तते), यस्य उरसः दक्षिणतः

सुरैः दत्तं चक्रं चिह्नम् अतीव भाति ।
यः पुण्याय विप्रकेदारमुखेषु अनल्पाम् हिरण्यवृष्टिम्
अभीक्षणम् विसृजति । उत्तमपुण्यकीर्तः तस्य भूपतेः श्रीमान्
देवस्य हिताय पुण्यवृद्धये एव अत्र संसार
भयभीरुणा सार्थवाहसुतेन विमलसङ्घेन दुःख
त्रयनिवृत्त्यर्थं राज्ञः पादप्रसादतः भक्त्या भगवान्
सर्वलोकशिवः शिवः सम्यक् स्थापितः

शिलालेखको संस्कृतमा अर्थ-

देवातिदेवस्य, देवानामपि देवः, देवाधिदेवः, तस्य महेश्वरस्य,
महादेवस्य नियोगात् आदेशात्, निर्दन्तकनामा तस्यैव महेश्वरस्य
गणदेवः भुवि, पृथिवीतले लिच्छवीनाम्, लिच्छविनामवंशजातानां
राजां सन्तप्तजाम्बूनदसिन्धुवर्णो, प्रमृष्टकनकश्लक्षणावदातरुचि
कुले अभिजज्ञे अभिजातः - महेश्वरस्यादेशेन तस्य गणदेव एव
भुवि नररूपेण, महति राजकुले अवतीर्ण इति भावः । अथ तस्य
शरीरप्रमाणं चिह्नं च कथयति । जगतो हिताय लोकरक्षणार्थं
धात्रा भगवता ब्रम्हणा सृष्टः । यो राजा उच्छ्रयतो देहोच्चतायां
नवकिष्कुमात्रः नववितस्त्युच्छ्रयतः वर्त्तते, किष्कुर्वितस्तौ हस्ते
च इति- विश्वप्रकाशः । सकनिष्ठाङ्गुष्ठे विस्तृते वितस्तिरित्यमरः ।
यस्य राज्ञः उरसो दक्षिणतः उरसोऽधस्तात् सुरैर्दत्तं चक्रं चिह्नं
च अतीव भाति, शोभते । एतेनास्य राज्ञः श्रीवत्साङ्कितस्य
विष्णोः सादृश्यमपि सूचितम् ।

यो राजा पुण्याय धर्मकार्याय विप्रकेदारमुखेषु विप्ररूपिक्षेत्रमुखेषु,
अनल्पाम् प्रचुरां हिरण्यवृष्टिं स्वर्णमयीं वर्षाम् अभीक्षणम् निरन्तरं
विसृजति, वर्षयति, अथवा पुण्यकार्यार्थं केदारादिषु विप्रवर्यमुखेषु
सुवर्णमयीं वृष्टिमेव करोतीति ।

उत्तमपुण्यकीर्तः महनीयपुण्यकर्मणा विवृद्धयशसः तस्य राज्ञः
मानदेवस्य हिताय कल्याणाय पुण्यवृद्धये चैव, अत्र अस्मिन्
लोके संसारभयभीरुणा जन्ममरणादिसांसारिकदुःखभयत्रस्तेन
सार्थवाहसुतेन वणिक्पुत्रेण विमलसङ्घेन दुःखत्रयनिवृत्त्यर्थं
जन्मजरामरणादिसांसारिकदुःखनिवृत्त्या मोक्षपदप्राप्तये राज्ञः
मानदेवस्य

पादप्रसादतः चरणप्रसादात् भक्त्या भक्तिपूर्वकं सर्वलोकशिवः
सम्पूर्णविश्वजनकल्याणकारी भगवान् परमेश्वरः शिवः सम्यक्
संस्थापितः ।

अस्यैव भगवतो महादेवस्य नित्यनैमित्तिकपूजादिकर्मसम्पादनाय
क्षेत्रं दत्तं, यथा -

बोशिङ्ग्रामदक्षिणप्रदेशे शतद्वयस्य भूमिः (अङ्गुलि) २०० भूयः
तत्रैव पञ्चाशतो भूमिः ५० दायितापल्लिप्रदेशे अशीतेभूमिः
८० थेम्मूङ्ग्रामपूर्वप्रदेशे शतद्वयस्य भूमिः २०० भूयः तत्रैव
पञ्चाशतो भूमिः ५०

एतावत्सर्वभूमिपरिमितरशीत्यधिकपञ्चशती (५८०) एकभूमिप्रमाणं
रोपणीति गणनया रोपणीपरिमितरपि तावत्येव । भूमेर्भूमिपतेर्देयो
भागः पिण्डकः कथ्यते, स च भूम्युत्कर्षापकर्षकुले श
लाघवगौरवापेक्षया निर्धारितमानिकाप्रमाणेन गृह्यते स्म ।

नेपाली अनुवाद

संवत् ४०७ (वि.सं. ५४३) असार महीना शुक्लपक्ष परेवाको
दिन-

देवाधिदेव महादेवका आज्ञाले निर्दन्तक नामका एक गण यस
पृथ्वीलोकमा पोलेको सुन जस्तो उज्यालो स्वच्छ छवि भएको
लिच्छविराजकुलमा जन्म लिन आए, संसारको हित-लोकरक्षाको
लागि स्वयं ब्रम्हाजीले नै यिनलाई सृष्टि गरेका हुन् । यिनको
शरीरको प्रमाण नौ वित्त (वितस्ति) अग्लो छ । यिनको छाती
मनि (अलितल) चक्र चिह्न छ । छातीले नै बनाइदिएको यो
चक्र चिह्न अत्यन्तै सुहाएको छ । जो यिनी पुण्यकर्मको लागि
ब्राम्हणरूपी खेतको मुहानमा सदादिन धेरै धेरै सुनरूपी जल
(सुनपानी) वर्साइरहन्छन्, अथवा केदार आदि ब्राम्हणहरूलाई
दिनैपिछे सुनदान दिइरहन्छन् । धेरै सत्कर्मले कीर्ति फैलिका
त्यस्ता ती महान् राजा मानदेवको भलो भइरहोस्, पुण्य पनि
बढिरहोस् भन्ने कामना गर्दै यस लोकमा आफू पनि सांसारिक
दुःखको भयबाट त्रस्त हुँदै (वनियाँका नाइके) सार्थवाहका छोरा
विमलसङ्घले जन्म जरा मरण तीनवटा दुःखबाट छुटकारा
(मोक्ष) मिलोस् भन्नका लागि राजाका पाउको विगाहबाट
भक्तिपूर्वक सवै लोकको कल्याण गर्ने शिवजीको स्थापना गरे ।
(गूठीको लागि शिवजीमा अर्पण गरिएका) खेत-जस्तो-बोशिङ्ग्राम
(बोसीगाउँ) को दक्षिणतिरको प्रदेशमा दुईशय २०० भूमि,
फेरि त्यहीँ पचास ५० भूमि, दायितापल्लिप्रदेशमा असी ८०
भूमि, थेम्मूङ्ग्राम (ठिमीगाउँ) देखि पूर्वको प्रदेशमा दुईशय
२०० भूमि, फेरि त्यहीँ पचास ५० भूमि ।

यो अभिलेख शकसंवत् ४०७ असारमा सार्थवाहका छोरा विमल सङ्गले शिवलिङ्ग स्थापना गरी त्यसकै जलहरीमा कुँदिएको हो । यसको आठ वर्ष अघि शकसंवत् ३९९ असारमा सार्थवाह रत्नसङ्गले यस्तै अभिलेखयुक्त शिवलिङ्ग आफ्नै नाउँमा स्थापना गरेका थिए भने त्यसको तीन वर्षपछि शकसंवत् ४०२ मा पनि यिनै रत्नसङ्गले बाबु प्रभुसङ्गको नाउँमा प्रभुकेश्वर शिवलिङ्ग यहीं नजीकै स्थापना गरेका थिए । त्यसै वेला साँगसँगै जस्तो राखिएको विमलसङ्गको यो अभिलेख अहिले प्राप्त भयो । यहाँ नाम उल्लिखित नभएपनि अन्तको हिसाबले यसलाई विमलेश्वर शिलालिङ्ग भन्न सकिन्छ । बाबुको नाउँमा राखेको भए पनि यिनका बाबु पनि संघान्त नामधारी नै थिए होलान् । यिनीहरूको नामान्तमा आएको सङ्गशब्द बौद्ध धर्मसङ्गको अनुसार आएको हो कि भन्ने अनुमान पनि नगरिएको होइन । परन्तु यो सङ्गपद बौद्ध धर्मानुसारी नभएर गणवाची हो भन्ने कुरा प्राचीनकालको इतिहास हेर्दा थाहा हुन्छ । प्राचीन मौर्यकालमा धेरैथरि सङ्ग रहेका थिए, तिनीहरू आफ्नो आफ्नो कर्म पेशासँग सम्बद्ध भएर सङ्गको रूपमा रहन्थे । लिच्छवि, वृजिक (यसभित्र अरू गण पनि समाहित थिए), मल्ल, मद्रक, कुरु, पञ्चाल आदि गणजातिका सङ्गहरू राजशब्दधारी भएर बनेका थिए । अरू आयुधजीवी कृषिजीवी पशुजीवी सार्थवाह (बेपारी)-वाणिज्योपजीवीहरू विभिन्न श्रेणी वा संघमा आवद्ध भएर रहन्थे^{१०} । गुप्त साम्राज्यमा पनि मालव अर्जुनायन यौधेय माद्रक आमीर प्रार्जुन सनकानीक काक खरपरिक आदि धेरै गणहरू सङ्गवद्ध थिए ।^{११}

यस्तै बेपारीका संघमुख्य (नाइके) हाम्रा देशमा पनि थिए । तिनले आफ्ना नामको अन्त्यमा आफ्नो सङ्गटनको पहिचान दिने लोकप्रिय सङ्ग उपपद लिने गरेका थिए ।

एकजना बेपारी नाइके गुहमित्रले इन्द्र नामक सूर्यमूर्ति स्थापना गरी गूठी राखेर टेवहालमा अभिलेख राखेका थिए । उनले आफूलाई बेपारीका नायक (वणिजां सार्थवाह) भनेका छन् ।^{१०} ठीक यसैवेला भारतका गुप्तसम्राट् कुमार गुप्तको पालामा (ग्वालियर) मन्दसोरमा बेपारी-जुलाहाहरूको एक श्रेणी थियो । तिनीहरू पारदर्शी रेशम कपडा बुन्ने हुँदा संसारभरी प्रसिद्ध थिए । त्यस्तो रेशम कपडाको कारोबार गर्ने यो तन्तुवाय श्रेणीले दशपुर (मन्दसोर) मा सूर्यमूर्ति स्थापना गरेका थिए ।^{११} नेपालमा पछिल्लो कालमा पनि बेपारीहरूले सूर्यमूर्ति शिवमूर्ति स्थापना गरेका उदाहरण मिल्छन् ।^{१२}

यस अभिलेखबाट मानदेवका बारेमा धेरै अप्रकाशित कुरा खुल्न आउँछन् । मानदेवका र उनका पालाका अभिलेखहरूले उनको शील स्वभाव रूप सौन्दर्यको मुक्त कण्ठले प्रशंसा गरेका छन् । अन्त उल्लेख नभएका यस शिलालेखमा विशेष रूपले वर्णन गरिएका केही कुराको समीक्षा गर्नु प्रासङ्गिक ठानी म अहिले त्यसतर्फ पाठकको ध्यान आकृष्ट गर्न चाहन्छु । पहिलो नौलो कुरा यहाँ यस्तो देखिन्छ- मानदेव अधिल्लो जुनीमा महादेवका गणमुख्य थिए, कुनै कारणवश महादेवले उनलाई मर्त्यलोकमा गएर जन्म लिनु भन्ने आदेश दिए, त्यसै कारण ती देवगण पृथिवीलोकमा जन्म लिन आउँदा राजकुलमै जन्म लिन पाए, ब्रम्हाजीले यिनलाई जगत्को पालना गर्न भनेर सृष्टि गराएका हुन्, यिनी देवतुल्यै छन् भन्ने उल्लेख यस अभिलेखमा गरिएको छ -

अर्को कुरा संशोधन मण्डलद्वारा अभिलेख संग्रहमा मानदेवकी महारानी भोगिनीपट्टिकी छोरी विजयवतीको सूर्यघाटको अभिलेख प्रकाश नहोउन्जेल मानदेव लिच्छविवंशका हुन् कि होइनन् भन्ने शङ्के थियो । उनको प्रशस्ति कुँदिएको चाँगुको स्तम्भलेखमा त्यसपछिका अभिलेखमा पनि वंशको उल्लेख गरिएको नहुँदा र अंशुवर्मापछि शक्तिसम्पन्न भएका राजाहरूले मात्र आफ्नो वंश लिच्छवि हो भनी लेखेको देखेर होला, कतिपय इतिहासकारले पछिका तिनीहरूले मानदेवहरूसँग आफू लिच्छविवंशका हौं भनी वंशवृक्ष जोड्न पुगेका हुन् भन्ने तर्क निकालेका थिए । सूर्यघाटको अभिलेखमा विजयवतीले आफ्नो पितृकुल लिच्छवि हो भन्ने स्पष्ट खुलाउँदै बाबुलाई "लिच्छविकुलरूपी आकाशमा पूर्ण चन्द्रमा जस्ता (लिच्छविकुलाम्बरपूर्णचन्द्र) बाबाले आफ्नै जस्ता अनेक सद्गुण भएकी छोरी मलाई जन्माउनु भयो" भनी लखेको हुँदा पहिलेका मानदेव लगायत राजाहरूको वंश पनि लिच्छवि नै थियो भन्ने ज्ञात भइसकेको थियो ।^{१३} यसभन्दा वीस वर्ष पहिल्यै मानदेवकै पालाको विमलसंघको यस अभिलेखमा उनलाई लिच्छविवंशमा जन्मेका (कुले ऽ भिजजे भुवि लिच्छवीनाम्) भनी लेखिएको पाइयो, यो पनि नयाँ कुरा हो ।

राजा मानदेवको वर्णन गर्दै उनका र उनका समयका अभिलेखहरूमा लेखिएको छ । - "राजा मानदेव बलपराक्रम धैर्य बढेका, सहनशील, प्रजामा प्रेम गर्ने, आफ्नो बढाउँ नगर्ने, सवैसँग मुसुकक नहाँसी नबोल्ने, शक्तिशाली भएपनि घमण्ड नगर्ने, व्यवहार बुझेका, गरीब दुःखी जनलाई प्यारो गर्ने, अतिथि सत्कार गर्ने, शत्रुविजयी, शस्त्र चलाउन सिपालु हुँदा पुरुषार्थ जाहेर भएका, धर्मयुद्धले शत्रु जितेका, विद्याले विद्वानलाई दानधर्म, यज्ञयागादिले द्यौतालाई, धनदौलत दिएर आशामुखीलाई खुशी

पार्ने न्यायपूर्वक छोरा जस्तै गरी प्रजाको पालना गर्नु, गुणी दानी आदि बखान मानदेव राजाको गरिएको छ।^{११४} यिनमा कति गुण सही पनि थिए होलान् कति बढप्पन देखाउन बखान गर्दा फुँदा पनि जोडिएका हुनन्।

परन्तु यज्ञयगादि दान धर्म गरेका कुरामा चाहिँ उनका र उनका पालामा बनेका मन्दिर मूर्तिहरू देखा देशविजयको अभियान हेर्दा पनि यिनमा धेरै कुरा सही नै देखिन आउँछन्। ब्राम्हणहरूलाई धेरै अक्षय दान दिने, (खलु धनं प्रासाद् द्विजेभ्योक्षयम्)।^{११५} पात्रमा पानी सह्रह धन वर्षाउने (पात्रदानाम्बुवर्षा)।^{११६} आदि कुरा आफैले लेखेका छन्। अरूले पनि यस्तै दुःखी गरीवगुरुवाहरूमा हेरचाह गरेको ब्राम्हणहरूलाई दान दिएको कुरा बारंवार उल्लेख गरेका छन्। यिनै विमलसङ्गले पनि 'खेतका मुहानमा पानीको भेल लिए सह्रह बाहुनहरूमा धनको ओइरो लाईदिने'^{११७}, राजाको रूपमा वयान गरेका छन्।

यस्ता कुरा ता हरेक राजा महाराजका प्रशस्तिमा प्रशस्तिकार हरूले कुँदाएका हुन्छन्, कति सही सत्य होलान्, कति फुँदा जोरेका पनि होलान्, यो चाहिँ मैले प्रसङ्गवश मात्र उल्लेख गरेको हुँ। साँच्चै विमलसङ्गले यस अभिलेखमा मानदेवको शारीरिक वनावटको बारेमा अरू पनि अचम्म लाग्दा चर्चा गरेका हुँदा त्यससम्बन्धमा चाहिँ गौड गरेर हेनुपरेको छ-

मानदेवको शारीरिक सौन्दर्य र वर्ण

मानदेवका आफ्ना र अरूका अभिलेखमा ज्यादै राम्रो शरीर मिलेका, कामदेव जस्तै सुन्दर रूपान्वित आदि वर्णन गरिएको छ।^{११८} उनका राम्रा हात (श्रीमच्चारुभुजः) मोटो काँध, आँखा चाहिँ नीलकमलको फूलका पत्ता भन्दा पनि सुन्दर (विकचासितोत्पलदलप्रस्पद्धमानेक्षणः) शरीरको वनावट ज्यादै मिलेको र सौन्दर्य पनि कामदेवको जस्तो भएको हुँदा सुन्दरीहरू लोभिनेखालको थियो भनिएको छ, हात्तीका सूँढ जस्ता लामा हात, मोटो काँध, जुल्पी पालेको शिर, कमल जस्ता आँखा आदि आदि वर्णन सामान्य हो, वयान गर्नु पर्दा धेरै जसो यस्तै हुन्छ। एकदुई कुरा चाहिँ यहाँ निकै चाख लाग्दा छन्- उनको जीउको वर्ण कस्तो थियो भन्दा चाहिँ सं ५२२ देखि ५४३ सम्मका तीनवटा अभिलेखमा एकै स्वरले एकैनासको वयान गरिएको देखिन्छ। मानदेवले आफैले आफ्नो वर्ण - 'प्रमृष्टकनक लक्षणावदातच्छविः'^{११९} - 'पोलेको सुन जस्तो मिहिनसफा छ' भनेर लेखे। उनकी रानी क्षेमसुन्दरीले 'विशुद्धकाञ्चनवपुः'^{१२०} - 'शुद्ध सुन जस्तो सफा जीउ' भएका भनिन्। हाल प्राप्त यस अभिलेखमा विमलसङ्गले अलिक स्पष्ट पाउँदै यस्तै पद प्रयोग

गरे, तर मानदेवलाई मात्र होइन, मानदेवको कुलकै रङ्ग यस्तो छ भनी लेखे, जस्तो - 'सन्तप्तजाम्बूनदसिन्धुवर्णं कुलोभिज्जे भुवि लिच्छवीनाम्'^{१२१} पृथ्वीलोकमा लिच्छविहरूको पोलेको सुनजस्तो वर्ण भएको स्वच्छ कुलमा जन्मे' भन्दा मानदेव मात्र होइन उनका कुलपुर्खाको नै रङ्ग सफा गोरो वर्ण थियो भन्नुपर्ने हुन्छ। यसभन्दा धेरै वर्षपछिका राजा जयदेवले पनि लिच्छवि वंशको वर्णन गर्दा चन्द्रमाका कलासँग (चन्द्रकलाकलापधवलः) तथा गङ्गाजीको जल प्रवाहसँग तुलना (गङ्गाप्रवाहोपम)^{१२२} गरेका छन् चन्द्रमाको कला पनि सुनकै रङ्गको हुन्छ, गङ्गाको प्रवाह चाहिँ सेतो सफा मात्र हुन्छ।

सुवर्ण भनेपनि चन्द्रकला भनेपनि पहेलो पहेलो नै रङ्ग हुन्छ, भन्नु पोलेका सुन त भ्रमर पहेलो नै हुन्छ। धनवज्रले वाना लागेको सुन जस्तो भने र व्याख्यामा चाहिँ, 'गहुँगोरो' भन्ने गरेका थिए।^{१२३} सुन जस्तो वर्ण कसरी गहुँगोरो हुन्छ, गहुँगोरो भनेको रछाहरछाह परेको अर्थात् राता वर्णको मान्छेलाई गहुँगोरो भनिन्छ। कालो कालो मान्छेले सुद्ध आफूलाई गहुँगोरो भनी लेखेको पाइन्छ। यो कसरी मिल्ला भन्ने शङ्का मलाई थियो। सेतो छालाको मान्छेले त आफूलाई गोरो लेख्छ। यस अभिलेखमा विमलसङ्गले 'पोलेको सुनजस्तो वर्णको' भन्दा 'जाम्बूनद' भन्ने प्रयोग गरे। जाम्बूनद सुन पहेलो भएपनि रछाहरछाह परेको नै हुन्छ।^{१२४} त्यसकारण यो चाहिँ पद मानदेवको वा उनका कुलको वर्णन गर्दा मिल्दोजुल्दो देखिन्छ।

देहप्रमाण

काव्यमा नायक नायिकाको अभिलेखमा अभिलेख राख्न लाउँने राजा महाराज वा श्रीमान्हरूको वर्णन मुख्य रूपले वढाइचढाइ गरिएको हुन्छ, तिनका नखकेशलगायत अङ्गप्रत्यङ्गको शरीर लक्षण मिल्दो गरी नानाभाँति उपमा दिएर बखान गरिएको हुन्छ। जीउ डाल रङ्ग दुव्लो पातलो कालो गोरो आदि त सामान्य भइगए। कामदेव रति आकाश चन्द्र, सूर्य, पृथ्वी नदी, सागर चन्द्र तारा मोती मणि कमल फूल पात इन्द्र, विष्णु सिंह, हस्ती मृग शुगा मैना आदि प्राकृतिक वस्तु, र देवमनुष्य प्राणीहरूसँग तुलना गरेर उपमा दिएको हुन्छ, यसरी वर्ण्य पात्र नायकको शारीरिक सौन्दर्य वनावट दुव्लो पातलो मोटो घाटो आदि ता यस्ता प्रशस्तिमा काव्य साहित्यमा हामीले प्रशस्तै पढेका छौं, पाएका छौं। शरीरको तौल कति छ भन्ने कुरा पनि श्रीमान्हरूले तुलादान गर्दा शरीरको वजन प्रमाण बराबरी स्वर्णादि मूल्यवन् धातु दिनुपर्ने हुँदा रेटघोट गरेर जीउ जोखिन्थ्यो नै, त्यसबाट शरीरको तौल ज्ञान गर्ने चलन पनि प्रचलनमै आएको थियो। आजभोलि मानिसको आफ्ना जीउको तौल र उचाइ पनि लिने चलन साधारण छ। उचाइ त

आफ्नो परिचयमा उल्लिखितै गरिन्छ । असाधारण परिचयका लागि आफ्ना जीउमा रहेको कोठी आदि चिन्हलाई पनि अङ्कित गरिन्छ । जीउडालबारे चाहिँ पहिले मानदेवको जीउ कति पनि बाङ्गेटिङ्गे नभएको टक्क राम्रो सोभो थियो भन्ने बयान पाइएको थियो ।^{१२९} विमलसङ्घको यस शिलालेखमा अहिलेसम्म हामीले नसुनेको एक अचम्म लाग्दो कुराको सूचना दिएको पाउँछौं । यस्तो सूचना लिच्छविकालका दुई शयभन्दा बढी अभिलेखमा त पाइएको छैन, अन्यत्र पनि सायदै यस्तो सूचना दिइएको होला । सो के भने यहाँ मानदेवको त्यस्तो सुन्दर शरीरको उचाइको पनि उल्लेख गरिएको छ- मानदेवको बयानमा उनको उचाइ 'नव किष्कुमात्र'छ^{१३०} भनिएको छ । किष्कुको पर्याय वितस्ति (वित्ता) हुन्छ । दुई वितस्ति एक हात हुन आउँछ । यसो हुँदा उनको उचाइ असाधारण हुन जान्छ । हस्तको पर्यायमा किष्कु पनि भनिएको छ । वित्ताको पनि त्यस वेला नापो कसरी लिइन्थ्यो भन्ने कुरा यहाँ विचारणीय छ । आजभोलि वित्ताको नापो लिदा बूढी औंला र सबैभन्दा लामो माभी औंलाको विस्तारबाट लिन्छ । यस्तो दुई वित्ताको एक हस्त (हात) हुन आउँछ । यसरी हेर्दा उनी ९ वित्ता वा साढे चार हात अग्ला थिए भन्नुपर्ने हुन्छ । यो कुरा विलकुलै असम्भव हुन आउँछ । लिच्छविकालका मान्छे यति अग्ला थिए भन्न सकिँदैन । त्यस कारण आजभोलि चलेको वित्ताको प्रमाण लिन सम्भव भएन ।

प्राचीन कोशले दिएको अर्थलाई यहाँ हेर्नु आवश्यक छ । अङ्गुष्ठ-बूढी औंलो र तर्जनी - चोरी औंलोको विस्तार प्रादेश अर्थात् एक कुरेत हुन्छ । अङ्गुष्ठ र माभी औंलाको विस्तार ताल (अहिले चलेको वित्ता) हुन्छ । अङ्गुष्ठ र अनामिका (साहिंली औंलो) को विस्तार गोकर्ण (गाईको कान बराबर) कहिन्छ । अङ्गुष्ठ र कनिष्ठिका (कान्छी औंला) को विस्तार वितस्ति (वित्ता) कहिन्छ ।^{१३१} हातका पाँच औंला मध्ये छोटो छोटो औंला पनि यिनै हुन् । यिनै नापोमा आजभोलि चलेको वित्तामा सामान्यतः एक अङ्गुल घटाउँदा त्यस वेलाको वित्ता बुझ्नुपर्ने देखिन्छ । यसरी विचार गर्दा मानदेवको उचाइ आज भोलिको भाषामा ६ फूट चानचुन हुन आउँछ । यो उचाइ पनि साधारण मान्छेको भन्दा विशेष प्रकारकै भन्नुपर्ने हुन्छ । यसै भएर नै विमलसङ्घले उनको उचाइको महत्त्व दर्शाएका होलान् । अन्त पनि उनका हातको वर्णन गर्दा हात्तीका सूँढ जस्ता लम्बाङ्ग लामा भन्ने गरिएको छ ।^{१३२}

हुन पनि हाम्रा विमलसङ्घले मानदेवलाई देवांशकै रूपमा चित्रित गरेका छन्- जस्तो देवताका पनि देवता महादेवका निर्दन्तक नामका गणले कुनै कारणवश महादेवकै आदेशले मनुष्य लोकमा गएर मनुष्यजुनिमा जन्म लिनुपर्थ्यो ।^{१३३} ब्रम्हाजीको निगाहले

गर्दा उनी ठूलो अभिजात्यवर्गमा राजकुलमा जन्म लिन पाए ।^{१३४} यसैले उनी बत्तीस लक्षणयुक्त सर्वगुणसम्पन्न थिए भने, औ शरीरको उचाई पनि असाधारण थियो - अर्को कुरा पनि खुल्न आयो । अरू रूप रङ्ग शारीरिक बनावट पनि अन्त्यन्त सौन्दर्य शोभायुक्त बन्न गयो भन्ने भाव उनको थियो । विशेषतः उनको छातीमुनि पेटमा जन्मदै भगवान्ले बनाइदिएको चक्रचिन्ह अङ्कित थियो ।^{१३५} यसबाट विमलसङ्घले श्रीवत्स चिन्हले अङ्कित विष्णुको छातीको संस्मरण गराएका छन् । यो उनको चक्रचिन्ह भनेको फनफन घुमेको सुन्दर भुँवरीलाई लक्षित गरेको बुझिन्छ । यो पनि अर्को उनको शारीरिक असाधारण बनावट भल्केको र देवांशत्व द्योतक चिन्ह देखिएको भन्ने संकेत पनि गरिएको बुझिन्छ । यस व्याख्याबाट यस अभिलेखले भनेको र भन्न खोजेको कुरा के के रहेछन् भन्ने स्पष्ट खुल्न आएको छ । अन्त नदेखिएका मानदेवको वारेमा नौला कुरा यी हुँदा विशेष चर्चा गरिएको पनि हो ।

भूमि पिण्डक मानिका

विमलसङ्घका बाबु सार्थवाह श्रेणीका नायक थिए । यिनीहरू निकै धनाढ्य वेपारी थिए । यसैले विमलसङ्घले स्थापना गरेका यस शिवालयको पूजा सम्भारका लागि ५८० भूमि परिमाणको जग्गा गूठी राखेका थिए । एक भूमि भनेको एक रोपनी जग्गा हुन आउँछ ।^{१३६} यसबाट कति आयस्ता आउँथ्यो, त्यो चाहिँ यसमा खुलाएको छैन ।

यिनीभन्दा पनि अलवल्य धनी सार्थवाह रत्नसङ्घ थिए । यिनले आफ्नो नाउँमा एक बाबुको नाउँमा एक गरी दुईवटा शिवालय स्थापना गरेका थिए । बाबु प्रभुसङ्घको नाउँको प्रभुकेश्वर शिवालयमा चाहिँ अलिक थोरै ४५० मात्रै भूमि गूठी राखेका थिए ।^{१३७} आफ्नो नाउँको रत्नेश्वर शिवालयमा चाहिँ पाटन भक्तपुर, कान्तिपुरका विभिन्न ठाउँमा गरी जम्मा २५७० भूमि जग्गा गूठी राखेका थिए ।^{१३८} भूमिलाई रोपनीबाट हिसाब गर्दा पनि २५७० रोपनी जग्गा ठहर्न आउँछ । यसरी रत्नसङ्घले स्थापना गरेका आफ्नो र बाबुको नाउँको २ शिवालयमा राखेको गूठी जग्गा तीन हजार बीस रोपनी हुन आउँछ । दुईवटा देवालयमा यतिको धेरै गूठी राख्न सक्ने, वेपारी नायकले अरू देवालय पनि बनाए हुन्, अरू धर्मकर्म पनि गरे हुन्, यसरी विचार गर्दा धर्म कर्ममा यतिको खर्च गर्न सक्ने यी सेठ कति धनधान्यसम्पन्न कति ठूलो मनकारी महाजन रहेछन् भनी ठम्याउँन पनि सोभै सकिन्छ, र यस वेलाको सामाजिक अवस्था पनि केही भल्कन्छ ।

यहाँ प्रभुकेश्वरको गूठी जग्गाबाट आउँने पिण्डक धान आयस्ता पनि खुलाएको छ । रत्नेश्वर र विमलेश्वरको गूठीको चाहिँ

आयस्ता खुलाएको छैन, पिण्डक भनेको कुत आयस्ता हो । त्यस वेलाको मानिका भनेको पनि मुरी भन्ने अर्थ बुझ्नुपर्छ ।^{३६} जग्गाको अब्बल दोगम सिम चाहारका हिसाबले कतै शय रोपनी जग्गामा शयै मुरी धान अर्थात् शतप्रतिशत नै लिएको देखिन्छ, कतै कम्सल जग्गा परेर होला चालीस प्रतिशत मात्र अर्थात् शय रोपनीमा चालीस मुरी मात्र धान आयस्ता लिएको पाइन्छ ।^{३७} यसरी हेर्दा रत्नेश्वरका दुईवटा शिवालयको वार्षिक आयस्ता पन्ध्र शयदेखि दुई हजार मुरीसम्म आउने देखियो भने विमल सङ्घको शिवालयको आयस्ता पनि तीन साढे तीन शय मुरी धान आउने देखियो ।

समयको फेरबदल हुँदै आउँदा अहिले सारा देवदेवीका प्रायः गूठीजग्गा अपहरण भइसकेका छन् । उपर्युक्त रत्नेश्वर प्रभुश्वर विमलेश्वरलाई र यिनको ऐश्वर्यलाई हेर्दा पनि आज हामी अचम्मित हुन्छौं । तीन हजार छ शय रोपनीका अधिपति यी महादेवहरू अहिले घरविहीन बनेर चार आना जग्गाका मालिक बन्न आए । ६ शय जति भूमिका भूमिपति विमलेश्वर त भन्नु भूमिहीन सुकुम्बासी बनेर यत्तिका समयसम्म दबिएर अहिले रत्नेश्वरको आश्रयमा आएर लेपासिएर आफ्नो अस्तित्व देखाएर बचिरहेका छन् । त्यसैले अहिले हामी यतिसम्म ऐतिहासिक कुरा कोर्न हेर्न पाइरहेका छौं ।

उपर्युक्त विवरणबाट सुदर्शनराज तिवारीले पढेको पाठमा अर्थ व्याख्या गराइमा पनि शतांशमा एक अंश पनि भेट नखाएको र एक रति पनि सार नभएको देखियो, राजवंशीको अर्थ गराइमा पनि निकै उल्पापाल्टी परेको कुरा खुल्न आयो ।^{३८}

यस निबन्धबाट अभिलेखले भन्न खोजेको विषय यथार्थ प्रकट भई राजा मानदेवको बारेमा र तात्कालिक सामाजिक स्थितिमा पनि केही नयाँ सही कुरा पाठकहरूको मनमा चढाउन पाएकोमा मलाई पनि केही मात्रामा आत्मसन्तुष्टि मिलेको छ ।

टिप्पणी

- १) धनवज्र वज्राचार्य - लिच्छविकालको अभिलेख, नेपाल तथा एशियाली अनुसन्धान संस्थान, त्रि.वि, २०३०।५०-५१ पृ.
- २) उही ५५-५६ पृ.
- ३) पुरातत्त्व विभाग, गोरखापत्र, २०५७ वैशाख ३० गते
- ४) सुदर्शनराज तिवारी, सम्पादकलाई चिठी, गोरखापत्र २०५७ जेष्ठ ७ गते
- ५) श्यामसुन्दर राजवंशी, रोलम्ब पत्रिका, मिलिनियम् इस्यु.भा. २०, २०००ई. जनवरी-जुन । १८० पृ.
- ६) तिवारी - ब्रिक एण्ड बुल (अन् एकाउण्ट् अफ् हाडिगाउँ द एन्सेन्ट क्यापिटल् अफ् नेपाल) १३८-३९, पृ. तथा १४६ पृ.

- ७) राजवंशी - प्राचीन नेपाल, १५३ सं. २०६० असार, ४३-५६ पृ.
  - ८) "काम्बोजसुराष्ट्रक्षत्रियश्रेण्यादयो वार्ताशस्त्रोपजीविनः । लिच्छविकब्रजिक मल्लक-मद्र कुरु-पञ्चालादयो राजशब्दोपजीविनः ।" कौटलीय अर्थशास्त्र, संघवृत्त ११।१।१६०
  - ९) दिनेशचन्द्र सरकार - सेलेक्ट इन्स्कृप्सन्स् १/२५७-८ पृ.
  - १०) लिच्छविकालका अभिलेख ५९-६० पृ.
  - ११) सेलेक्ट इन्स्कृप्सन्स् १/२८९-९७ पृ. स्कन्द गुप्तको पालामा पनि दिल्ली नजीकै इन्दोर (इन्द्रपुर)मा दुई बनियाँले सूर्यमन्दिर बनाएको देवविष्णु ब्राम्हणले अक्षयनीवी राखेको त्यसको आयबाट सो सूर्य मन्दिरमा अखण्डदीपप्रज्वलनका लागि तेलीहरूको श्रेणी-मुख्य (तैलिक श्रेणीप्रवर) जीवन्तले दिनहुँ तेल दिने व्यवस्था गरिएको ताम्रपत्र पाइन्छ ।
  - १२) लि. अभिलेख ६० पृ.
  - १३) संशोधनमण्डल - अभिलेख संग्रह १ भाग । दिनेशराज पन्त, मानदेवको वंश, पूर्णिमा १ पृ.
  - १४) लिच्छविकालका अभिलेख १२ पृ.
  - १५) उही १३ पृ.
  - १६) उही ३ पृ.
  - १७) विमलसङ्घको यही प्रकाशित अभिलेख तेस्रो श्लोक पहिलो आधी
  - १८) लि. अभिलेख १२ र १७९ पृ.
  - १९) उही
  - २०) उही १२ पृ.
  - २१) उही ३९ पृ.
  - २२) यही विमलसङ्घको अभिलेख प्रथम श्लोक चौथो पाठ
  - २३) लि. अभिलेख, ५४९ पृ.
  - २४) उही ३० पृ.
  - २५) "जाम्बूनदं शातकुम्भं हाटकं..... च सुवर्णम् । किञ्जल्कवर्णं मृदु स्निग्धमनादि भ्राजिष्णु च श्रेष्ठम् । रक्तपीतकं मध्यम् ।
- "सुन-पाँचथरी रङ्गको हुन्छ, - (१) जाम्बूनद-जम्बूनदीबाट निस्केको जामुनफलको रस जस्तो रङ्ग भएको, (२) शातकुम्भ, शातकुम्भपर्वतबाट निस्केको कमलको केशर जस्तो रङ्ग भएको, (३) हाटक-हाटक खानिबाट निस्केको कुरण्टक फूल जस्तो पहेलो रङ्ग भएको ..... कमलको केशर जस्तो रङ्ग भएको, नरम, मसिनो पोल्दा आवाज नआउने चहकिलो सुन उत्तम, रातो-रातो-पहेलो रङ्ग भएको मध्यम, र रातो रङ्गको कंसल मानिन्छ ।.... कौ अर्थशास्त्र २ अधि १३ अ. ३१ प्र. ।

ABOUT THE AUTHORS

- Mr. Shukra Sagar Shrestha - Chief Archaeological Officer
Department of Archaeology
- Ms. Gudrun Corvinus - Geo-Archaeologist, Research Scholar.
- Mr. Shyam Sundar Rajbanshi - Epigraphist, Department of Archaeology
- Mr. Gyanmani Nepal - Research Scholar

“प्राचीन नेपाल” का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ।

रचना संक्षिप्त तर प्रमाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ। तर कुनै प्रकाशित विषयको सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरु पठाउन सकिनेछन्। रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ। प्रकाशित लेखहरुमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हुनेछ।

महानिर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of art work are invited to "Ancient Nepal".

The contribution should be concise and well-documented and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the Editor or The Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (Line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and one side of the paper only sent to:

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal